

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
IVANA LUČIĆA 3

Jagoda Mesić

**PUT TRANZICIJE U KONTEKSTU BIRAČKOGA ISKUSTVA U
(POST)SOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ**

diplomski rad

Mentor: dr. sc. Goran Pavel Šantek, izv. prof.

Zagreb, 2015.

ZAHVALA

Zahvaljujem svome mentoru dr. sc. Goranu Pavelu Šanteku na savjetima, strpljenju i nesebičnoj potpori pri izradi ovoga rada.

Također zahvaljujem svim profesorima i asistentima na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na iskazanoj potpori tijekom svih ovih godina studija.

U konačnici, veliku zahvalnost dugujem i svim svojim kazivačima na povjerenju koje su mi iskazali postavši ključnim i neizbrisivim dijelom ovoga rada.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	3
2. Metodološki pristup istraživanju.....	5
3. O tranziciji.....	7
4. Biračko pravo.....	10
5. Radni ljudi i građani: iskustva.....	16
5.1. Radni ljudi i građani.....	16
5.2. Iskustvo života u socijalističkoj i postsocijalističkoj Hrvatskoj.....	17
5.3. Biračko iskustvo u socijalističkoj i postsocijalističkoj Hrvatskoj.....	27
6. Rasprava.....	36
7. Zaključak.....	40
8. Popis kazivača.....	41
9. Literatura.....	41
10. Sažetak.....	43

1. UVOD

Posljednjih se godina u Hrvatskoj bilježi kontinuirani pad izlaznosti¹ na različite vrste izbora (uz istodobni porast broja novih političkih stranaka i različitih nezavisnih opcija)². Razlozi su brojni, o mnogima se još uvijek nagađa, a nerijetko se (o)staje samo na statistici, stoga se ovoj temi nastoji doprinijeti onom drugom, kazivačkom stranom koja, oslobodivši pristup pojedinačnom ponašanju i promišljanjima (napose motivima, dvojabama i odlukama) građana s iskustvom konzumiranja biračkoga prava prije i nakon pada Berlinskoga zida, omogućava dublje zahvaćanje tog tranzicijskog prostora. Pritom se stavlja naglasak na iskustvo osobne tranzicije kako bi se kroz prizmu biračkoga prava i iskustva glasovanja (kao dijela društveno-političkoga fenomena čiji značaj proizlazi iz ovlaštenja za ustoličenje "nositelja političke moći"³ ali i očiglednosti da se u njemu "prelama cijela povijest zemlje, pojedine regije, politička tradicija porodice i referentnih grupa, aktualna politička situacija, situacija konkretnih uvjeta života, politička socijalizacija pojedinca"⁴, a ne iskazuje samo politička aktivnost u momentu "provjere prihvatljivosti određenih političkih ideja i programa"⁵) iz tranzicijskoga društva ekstrahiralo pojedinca potencijalno stavljenog u tranzicijski položaj. Tako se kroz propitivanje izbornoga ponašanja, odnosno analiziranje biračkoga iskustva u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj i Republici Hrvatskoj te općenito percepcije ostalih aspekata života izvan toga okvira elektivnosti, obilježenima značajnim ekonomskim, društvenim, političkim i inim promjenama (koje su uslijedile padom komunizma, raspadom SFRJ, nestankom sustava socijalističkog samoupravljanja realiziranog putem "ustavno-pravno institucionaliziranog"⁶ delegatskog sustava kao njegova "konstitutivna elementa"⁷, i pojavom tržišne privrede, uvođenjem višestranačja i dr.), u konačnici nastoji dopuniti kontekst pojedinih (re)akcija šire zajednice, ali i pružiti (doduše,

¹ Izborna apstinencija, koja je "normalna prateća pojava svih i najdemokratskijih izbora" (Vrcan 1995:170), raste od prve polovice 1990-ih (na prvim predsjedničkim izborima 1992. godine izašlo je 74,9% birača, dok je na posljednjima 2014. izašlo 59,05%; iste je godine izborima za Zastupnički dom Sabora pristupilo 74,28% birača, dok je na posljednjim izborima za Hrvatski sabor, održanima 2011. godine, glasovalo 54,32% birača), samo što je tada uključivala i aspekt rata, odnosno bila uvjetovana ratnim stanjem i pratećom nemogućnošću izlaska na izbore, a bilo je i situacija kada izbori nisu održani jer nije bilo dovoljno ili nijednog kandidata (usp. Vrcan 1995:188).

² Najveći, i do sada neoboreni postotak izlaznosti, bilježi referendum o hrvatskoj samostalnosti, a takav uspjeh političke mobilizacije "mogu osigurati samo masovni populistički politički pokreti u u uvjetima društvene krize i ponajprije krize demokratskih političkih institucija" (Vrcan 1995:170 prema S. M. Lipset) te se smatra indikatorom društveno-političkog stanja kao i u slučaju niske izlaznosti: npr. 0,17% izlaznosti u općini Vojnić na predsjedničkim izborima 1992. godine (usp. Vrcan 1995:172)

³ Šiber 2003:88

⁴ Ibid.

⁵ Vrcan 1995:146

⁶ Grdešić 1986:146

⁷ Ibid., str. 165

skroman) antropološki doprinos prevladavajućem⁸ politološkom (i općenito neantropološkom) pristupu fenomenu.

⁸ U smislu pokrivenosti/zastupljenosti literaturom.

2. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

Za potrebe je ovoga rada intervjuirano petero kazivača kojima je postavljano niz pitanja vezanih uz iskustvo svakodnevna života i građanske participacije u dvama različitim političkim i socio-ekonomskim sustavima. Ovisno o mogućnostima, razgovor je vođen uživo ili uz pomoć sredstava informacijsko-komunikacijske tehnologije (najčešće putem elektroničkih poruka) u razdoblju između srpnja i prosinca 2014. godine. Pritom je propitivano: iskustvo života i glasovanja u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj i Republici Hrvatskoj, odnos birača prema biračkome pravu prije i nakon uvođenja višestranačja, percepcija građanske uloge u donošenju odluka (u odnosu na stvarno stanje), eventualni obiteljski utjecaji i utjecaji javnosti/medija na donošenje biračke odluke te konačno (samo)procjena tranzicijskoga statusa.

Tehnikom su intervjuja obuhvaćene osobe koje većinom potječu iz radničkih obitelji⁹ s područja Slavonskoga Broda, Splita, Virovitice, Zagorskih Sela i Zagreba, pri čemu je najstariji kazivač rođen 1942., a najmlađi 1963. godine. Zastupljena su oba spola, uključeni pripadnici nacionalnih manjina, radno aktivne i umirovljene osobe, bivši kandidati na izborima i članovi političkih stranaka, roditelji i osobe bez djece, odnosno osobe sa srednjom i visokom naobrazbom. Premda je bio planiran veći (dvoznamenkasti) broj kazivača, tom je broju presudila činjenica što je većini nesuđenih kazivača zbog značajna protoka vremena bilo otežano prisjećanje na razdoblje prije i uoči raspada jugoslavenske države, odnosno neposredno nakon osamostaljenja Hrvatske, dok se neznatan dio njih pozvao na negativne osjećaje koje im izaziva takvo prisjećanje. Kako je cilj ovoga rada dati uvid u iskustvo osobne tranzicije usporedbom životnog i biračkog iskustva u obje države, parcijalna (prisjećanja na) iskustva nisu mogla biti uvrštena.

Zbog ograničenosti prostora i veće fokusiranosti na same kazivače, a ne primarno političke sustave, dio koji se odnosi na Socijalističku Republiku Hrvatsku prati razdoblje od 1974. godine (kada se tadašnjim ustavom delegatski sustav "utvrđuje kao univerzalni princip organiziranja samoupravnog socijalističkog sistema"¹⁰ i kada se socijalistička Jugoslavija uspostavlja kao "decentralizirana [federacija] s elementima konfederalizma"¹¹), a ne od vremena proglašenja njezina novog službenog naziva¹². U teorijskom su pristupu istraživanju primarno korišteni radovi iz zbornika objavljenog 1986. godine pod nazivom *Delegatski*

⁹ Tako su se sami izjasnili tijekom intervjuja. Jedna je kazivačica navela da potječe iz građanske obitelji, a drugi je kazivač svoju obitelj opisao kao činovničko-obrtničku.

¹⁰ Tomac 1986:6

¹¹ Milardović 2006:186

¹² Ustavom od 7. travnja 1963. godine

sistem: 1974-1984 (radovi Ivana Grdešića, Tomislava Jantola, Ivana Šibera i Zdravka Tomca), isto tako i radovi iz zbornika *Pohod na glasače: izbori u Hrvatskoj 1990. – 1993.* koji je objavljen 1995. godine (radovi Nenada Bulata, Dražena Lalića, Zorana Pokrovca, Damira Štrelova i Srđana Vrcana). Osim njih korišten je i članak Šime Dunatova *Zadatci višestranačja u Hrvatskoj 1989. godine* objavljen 2010. godine, Ivana Šibera *Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača* iz 2003. godine te Pere Maldinija *Obnovljena religioznost i demokratizacija hrvatskog društva* iz 2006. godine, kao i pojedinačni radovi autora Anđelka Milardovića *Političke stranke u doba tranzicije i globalizacije* objavljen iste godine i Iana McLeana *Uvod u javni izbor* iz 1997. godine. Osim toga, konsultirani su i tekstovi triju ustava (Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Ustava Socijalističke Republike Hrvatske i Ustava Republike Hrvatske) s naglaskom na odredbe kojima je (bilo) uređeno pitanje političkih prava i sloboda.

3. O TRANZICIJI

"Govoriti o politici, a ne obazirati se na ljudska bića, zapravo je najveća pogreška u našem političkom mišljenju."¹³

Polazeći od uvjerenja o neizostavnosti konkretna čovjeka u političkoj misli i analizi, pridružujemo se tom konkretnom pojedincu tražeći "izvore individualnog opredjeljenja"¹⁴ na njegovu putu kroz tranziciju koja se, katkada suočena sa specifikumima¹⁵ izvedenima iz pojedine prostorno-vremenske stvarnosti, odvija u "konfliktnom prostoru društva u obliku dramskoga i političko-egzistencijalnog sukoba mekolinijaša/reformista (*softlinersi, blandosi*) i tvrdolinijaša (*hardlinersa, durosa*)"¹⁶.

Jezični je korijen tranzicije u latinskome izrazu *transitio* kojim se u znanstvenom diskursu (ali i izvan njega) opisuje "prijelaz iz nedemokratskih u demokratske režime"¹⁷, odnosno definira proces prijelaza koji, usprkos nekim prethodnim (i svojedobno dominantnim) uvjerenjima, nije nužno ograničen na (post)socijalistička/(post)komunistička društva budući da "nije posrijedi samo fenomen povlačenja komunizma pred nacionalizmom, niti je ta pojava ograničena samo na stari komunistički svijet"¹⁸ (ili Stari kontinent). Povrh toga, cijeli taj proces transformacije, čiji problemi "imaju svoje najdublje korijene u onome što na neki način stoji u vanjskom okruženju i izvan matrice same tranzicije"¹⁹, ne može se pohvaliti jednostavnošću, brzinom²⁰ ili predvidivošću svoga tijeka.

Osim globalna karaktera, fenomen tranzicije odlikuje se i svojom reverzibilnošću što otvara put *povratka na staro* stvarajući "nesigurnost u društvu"²¹ u kojemu uslijed transformiranih odnosa moći "stari akteri u novom kontekstu, u savezu s novim akterima oblikuju društvenu moć prema počesto vlastitim mjerilima, prilagođavajući tranzicijski kaos vlastitim interesima i snalazeći se bolje od ostalih zbog starog iskustva vladanja"²², a potom taj proces prijelaza (u kojemu demokratizacija predstavlja "ključni tranzicijski proces"²³ budući da o njoj "bitno

¹³ Šiber 2003:89 prema Lippman

¹⁴ Ibid., str. 101

¹⁵ Kao što su to ratna zbivanja.

¹⁶ Milardović 2006:189

¹⁷ Ibid., str. 95

¹⁸ Vrcan 1997:10 prema Samuelu Huntingtonu

¹⁹ Ibid., str. 8

²⁰ S obzirom na brzinu, odnosno protok vremena, ovdje valja pridodati kako "u tranzitologiji stoji spoznaja da tranzicija traje najmanje ljudski život" (Milardović 2006:268)

²¹ Ibid., str. 96

²² Ibid.

²³ Vrcan 1995:153; Ili se je može promatrati kroz "središnju ulogu u ukupnom procesu tranzicije" (Maldini 2006:1107)

ovise mnogi drugi transformacijski procesi"²⁴ i čiji je preduvjet "uvođenje slobodnih i višestranačkih izbora"²⁵, a potvrda u vlasti, političkom sustavu²⁶ i javnosti) prepuštaju institucijama²⁷.

Pripreme za tranziciju²⁸ (pod upravljačkom palicom "starog reformiranog kadra"²⁹) i prateće procese demokratizacije "sveukupnog društvenog života, ali iznad svega i ponajprije države i političkog sustava"³⁰ započele su mnogo prije prvih udaraca probijanja Berlinskoga zida. Na području socijalističke Jugoslavije, smrću njezina dugovječna lidera, ali i uslijed drugih društvenih i političkih (kriznih) momenata, otvara se prostor za neke nove, nešto slobodnije misli i strujanja koji će, paradoksalno, usponom nacionalističke retorike (poput one koja se oglasila na Gazimestanu³¹) i pogoršavanjem međunacionalnih odnosa (koje se tumači kao posljedica "etatističkog razdruživanja rada i prisvajanja njegova upravljačkog subjektiviteta"³²) istodobno voditi ka privremenu zaustavljanju tranzicije "koja je mogla biti nastavljena tek nakon rata"³³ (perioda koji je pridonio tamnoj strani ekskluzivnosti hrvatskoga oblika tranzicije). Nove društvene i političke okolnosti, oslobođene "krizom institucionalnog života"³⁴, utirale su put političkom pluralizmu koji je još prije pada Berlinskoga zida, osnivanjem prve demokratske stranke, Hrvatskoga socijalno-liberalnog saveza³⁵, inicirao probijanje "jednopartijskog leda u Hrvatskoj"^{36,37}. Taj je trend oslobađanja od sve urušenijeg socijalističkog društvenog poretka, odnosno socijalističke samoupravne demokracije radnih ljudi i radničke klase³⁸, uzeo maha, pa je već do prvih višestranačkih izbora u proljeće 1990. godine u Hrvatskoj registrirano više od trideset političkih stranaka^{39,40}. Sada je to bila

²⁴ Maldini 2006:1107

²⁵ Vrcan 1995:153

²⁶ Vrcan podsjeća kako se u tim počecima demokratiziranja društveno-političkog prostora eksperimentiralo s različitim izbornim sustavima (usp. Vrcan 1995:155)

²⁷ Milardović navodi kako je "iz tranzitologije poznat poučak da u doba tranzicije glavnu ulogu igraju akteri, a po njezinu završetku institucije" (Milardović 2006:189)

²⁸ U slučaju bivše Jugoslavije Milardović je naziva dogovornom tranzicijom jer su njezin proces i "pravila tranzicijske igre" (Milardović 2006:187) dogovoreni između komunističkih i opozicijskih "mekolinijaša" (Ibid.)

²⁹ Milardović 2006:189 prema Klausu von Beymeu; navodi i da su se takve promjene događale i u "Bugarskoj, Rumunjskoj, Srbiji i Zajednici neovisnih država" (Ibid., str. 190)

³⁰ Vrcan 1995:152

³¹ Bilo je to 28. lipnja 1989. godine na političkome skupu na kojemu je tadašnji predsjednik CK SK Srbije, Slobodan Milošević, najavio mogućnost oružanih sukoba (usp. Dunatov 2010:383-384)

³² Jantol 1986:119

³³ Milardović 2006:163

³⁴ Ibid., str. 165

³⁵ Bilo je to u Zagrebu 20. svibnja 1989. godine (usp. Dunatov 2010:385)

³⁶ Ibid.

³⁷ Dakako, za to je trebalo stvoriti zakonske uvjete, odnosno transformirati odredbe koje su priječile političko i društveno udruživanje građana

³⁸ Četvrti odjeljak temeljnih načela Ustava SRH

³⁹ Dunatov 2010:385; pritom valja podsjetiti da izbor između više stranaka nije bio moguć na svim mjestima, s obzirom da je bilo mjesta i sa samo jednom izbornom listom.

drugačija situacija, iako praćena istom dilemom⁴¹, u kojoj je stasao novi oblik izbornog natjecanja i jedno novo biračko iskustvo⁴², oslobođeno delegatskoga sustava⁴³ koji je u uvjetima društvenoga uređenja temeljenoga na "vlasti radničke klase i svih radnih ljudi"⁴⁴ odslužio kao "sistematsko rješenje organiziranosti društva na samoupravnim odnosima"⁴⁵. Njihov se cilj, da kroz različite samoupravne oblike i procese ostvaruju potrebe i interese zajednice, počinje urušavati sve značajnijim utjecajem "alternativnog djelovanja novih društvenih pokreta"⁴⁶ (koji su se kao svojevrsna "društvena oporba državi"⁴⁷ probijali idejama "civilnog društva i pravne države"⁴⁸) inauguriranih još početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća, pripremajući za ropotarnicu povijesti različite samoupravne i ujedno "monopolističke"⁴⁹ zajednice i društveno-političke organizacije poput Saveza komunista, Saveza sindikata, Socijalističkoga saveza ili Saveza socijalističke omladine. Njihovo je degradiranje u zapećak povijesti promaknulo neke druge smjerove i gibanja, ali "bez totalne zamjene elita"⁵⁰, čije su "teškoće oko tranzicije dobile veoma izrazite razmjere upravo u Hrvatskoj"⁵¹ gdje se tranzicijski proces "pored ostalog svjesno nastojao realizirati na maksimalno radikalan i brz način"⁵² i koji je obilježen "nizom činitelja konteksta tranzicije: od negativnih učinaka krize staroga režima, preko složene situacije rata, do unutrašnjih kontradiktornosti same provedbe tranzicije u nas"⁵³.

⁴⁰ Moment otvaranja tranzicijskoga puta u demokraciju započinje "legalizacijom političkih stranaka, odlukom raspisivanja višestranačkih izbora, puštanjem na slobodu političkih zatvorenika, legalizacijom oporbe te nesmetanim povratkom političke emigracije" (Milardović 2006:187)

⁴¹ Ovdje primarno mislimo na odluku o izlasku ili neizlasku na izbore (koja je osim osobnim izborom, bila uvjetovana i ratnim zbivanjima, iako Vrcan navodi još jednu odluku koju birač mora donijeti – onu o izboru konkretnog kandidata (usp. Vrcan 1995:170)

⁴² U kojemu taj glas nije uvijek vrijedio jednako, značajnim dijelom i zbog prekrajanja izbornih jedinica.

⁴³ Koji je delegirao radnike već od razine radničkoga savjeta radne organizacije prema kriterijima utvrđenima "samoupravnim sporazumom o udruživanju ili statutom organizacije i zakonom" (čl. 144. Ustava SRH).

⁴⁴ Drugi odjeljak temeljnih načela Ustava SRH

⁴⁵ Šiber 1986:247

⁴⁶ Milardović 2006:165

⁴⁷ Ibid., str. 167

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., str. 194

⁵⁰ Ibid., str. 190

⁵¹ Vrcan 1995:11

⁵² Za što su poslužila sredstva označena kao "politička šok-terapija, ekonomska šok terapija, ideološko-kulturna šok-terapija, simbolička šok terapija" (Vrcan 1995:11).

⁵³ Lalić 1995:208

4. BIRAČKO PRAVO²⁶³

Pravni temelj izbora, kojima se "izražava volja građana u procesu organizacije političkog života"⁵⁴ te ujedno i "uspostavlja legitimacijska okosnica nekog političkog sustava"⁵⁵, čini biračko pravo koje predstavlja "temeljno političko i ustavno pravo državljana da biraju svoje predstavnike (aktivno pravo) i da budu birani (pasivno pravo) u predstavnička tijela i na druge javne položaje"⁵⁶. Nastajući kao rezultat "u prvo vrijeme političke borbe protiv feudalnog sistema i diktature aristokracije, a kasnije političke emancipacije radničke klase, koja je opće pravo glasa izborila tek u drugoj polovici 19. i početkom ovog [20.] stoljeća"⁵⁷, pravo glasa za pripadnike oba spola u nekom obliku jugoslavenske države (tada Federalne Narodne Republike Jugoslavije), bilo je omogućeno već u godini završetka Drugoga svjetskog rata, no put (prilagodbe) kojim će zaživjeti "delegatski princip" bit će prevaljen tek za gotovo tri desetljeća.

Složena organizacijska struktura delegatskoga sustava (čiji se način odlučivanja proteže u "nekoliko faza, s različitim sudionicima obaveznim na uzajamno konzultiranje i usuglašavanje svojih interesa"⁵⁸), ali i čitave "zajednice samoupravljača"⁵⁹ kao nositelja zajedničkih interesa, odnosno "vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima"⁶⁰, bila je detaljno utvrđena⁶¹ najvišim zakonskim aktom⁶² i to od najniže, temeljne organizacije udruženoga rada pa do najviše, republičke, odnosno pokrajinske razine s ciljem da "radni ljudi udruženog rada, izražavajući ekonomski subjektivitet socijalističkog društva, svoju volju mogu neometano izraziti na svim razinama društvenog odlučivanja"⁶³ koristeći svoje opće i posebno biračko pravo. Osim, inače, veoma opsežnim ustavom⁶⁴, "zajednički interesi i funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima koje radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju u društveno-političkim zajednicama"⁶⁵ (odnosno putem njihovih skupština⁶⁶), kao

⁵⁴ Milardović 2006:236

⁵⁵ Ibid., str. 237

⁵⁶ Izbori // Hrvatska enciklopedija. URL: <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28273> (2. 3. 2015.).

⁵⁷ Šiber 1986:61

⁵⁸ Jantol 1986:128

⁵⁹ Ibid., str. 110

⁶⁰ Ustav SFRJ čl. 88, Ustav SRH čl. 122.

⁶¹ Primjera radi, Ustavom se definirao i način ostvarivanja samoupravne radničke kontrole (usp. čl. 107 Ustava SFRJ)

⁶² Delegatski je sustav inauguriran Ustavom SFRJ iz 1974. godine

⁶³ Jantol 1986:111

⁶⁴ Ustav SFRJ sadržavao je 406 članova, Ustav SRH njih čak 442.

⁶⁵ Ustav SFRJ čl. 90.; Pod "društveno-političkim zajednicama" definirane su općine, zajednice općina, gradske zajednice općina i republika kao takva (usp. Ustav SRH čl. 282.)

⁶⁶ Skupština društveno-političke zajednice ustavno je bila definirana kao "organ društvenog samoupravljanja i najviši organ vlasti u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice" (Ustav SFRJ čl. 132.).

"aktivnim čimbenikom razvoja i zaštite socijalističkog samoupravnog društva"⁶⁷ bili su utvrđeni i statutom društveno-političke zajednice. Svi su oni, radni ljudi i radnička klasa, svoja samoupravna prava, odnosno svoje potrebe i interese mogli ostvarivati izravno i neizravno (putem delegata), pojedinačno i kolektivno na "zborovima"⁶⁸, referendumom i drugim oblicima osobnog izjašnjavanja u osnovnim organizacijama udruženog rada i mjesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, preko delegata u organima upravljanja tih organizacija i zajednica, samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem, preko delegacija i delegata u skupštinama društveno-političkih zajednica te usmjeravanjem i kontrolom rada organa odgovornih skupštinama"⁶⁹. Na taj se način ostvarivao "upravljački subjektivitet radnih ljudi institucionalno diferenciran horizontalno i vertikalno"⁷⁰, odnosno "raspodjelom društvenih funkcija upravljanja među mnogobrojne radne i teritorijalne zajednice"⁷¹ i "raspodjelom ovlasti (moći) među organe različitih razina odlučivanja"⁷². Toj je kategoriji radnih ljudi tadašnji društveno-politički sustav davao "određenu upravljačku prednost"⁷³ u odnosu na kategoriju građana⁷⁴ i posebnih ovlasti koje su radnici imali u procesima odlučivanja kao "zasebna kategorija samoupravljača"⁷⁵, a svi su oni, na razini pojedinaca "bez formalnih funkcija"⁷⁶ činili delegatsku osnovu. U organizacijama udruženoga rada o svojim su samoupravnim pravima radnici mogli odlučivati na zborovima radnika, referendumima te posredno preko delegata u radničkom savjetu⁷⁷ kao upravljačkom tijelu tih organizacija, odnosno putem izbora članova delegacija. Delegati su birani i u upravljačka tijela samoupravnih interesnih zajednica (odnosno u njihove skupštine⁷⁸ i to "o oba principa izbora, teritorijalno i funkcionalno"⁷⁹) s kojima su se, ali i drugim samoupravnim organizacijama,

⁶⁷ Četvrti odjeljak temeljnih načela Ustava SRH

⁶⁸ Ovdje se valja podsjetiti da su zborovi birača uvedeni nedugo poslije Drugoga svjetskog rata (1953. godine), a trebali su, uključivanjem građana u kandidacijske procese "predstavljati osnovni preduvjet prerastanja predstavničke u neposrednu demokraciju" (Šiber 1986:62)

⁶⁹ Ustav SFRJ čl. 89, Ustav SRH čl. 123.

⁷⁰ Jantol 1986:113

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., str. 111

⁷⁴ Tomac tu razliku između građana i radnih ljudi tumači kroz prizmu vlasništva gdje privatno ili državno vlasništvo označava pojam građanina, a društveno vlasništvo i samoupravne odnose kao pojmove radnoga čovjeka te kroz prijenos suvereniteta (usp. Tomac 1986:26-27)

⁷⁵ Jantol 1986:110

⁷⁶ Šiber 1986:58

⁷⁷ Uvjeti i načini biranja bili su definirani statutom (kojega su izglasali sami radnici) i zakonom (usp. čl. 102. Ustava SFRJ).

⁷⁸ Uvjeti i načini biranja delegata također su bili definirani statutom, odnosno samoupravnim sporazumom o udruživanju. Delegate su birali radni ljudi, organizacije udruženoga rada i različite samoupravne organizacije i zajednice (usp. čl. 111. Ustava SFRJ, čl. 153. Ustava SRH).

⁷⁹ Šiber 1986:82

povezivali radni ljudi i građani mjesnih zajednica sudjelujući u donošenju odluka na razini općine i širih društveno-političkih zajednica⁸⁰. Temeljnu je društveno-političku zajednicu činila općina koja je udruživanjem s drugim općinama tvorila posebne društveno-političke zajednice s višim ovlastima (kao što su zajednice općina). I ovdje su radni ljudi i građani kolektivno, preko skupštinskih delegata, ostvarivali ne "samo funkcije samoupravljanja, nego i funkcije vlasti"⁸¹ imajući na raspolaganju mehanizme referenduskoga izjašnjavanja, samoupravnoga sporazumijevanja i društvenoga dogovaranja⁸². Kandidacijski je postupak (sastavljen od pripremljenih i pojedinačnih prijedloga⁸³) bio uređen na ustavnoj razini, pa je, između ostaloga, bilo propisano da se u temeljnim samoupravnim organizacijama i zajednicama za zadatak predlaganja i utvrđivanja kandidata za delegate, odnosno kandidacijskih lista ovlaste sindikati i organizacije Socijalističkog saveza radnoga naroda⁸⁴. Najviše je tijelo društvenoga samoupravljanja, kao i "vlasti u okviru prava i federacije"⁸⁵, socijalističke Jugoslavije bila njezina skupština sa svojim izvršnim tijelom (Saveznim izvršnim vijećem), dok je u tadašnjoj socijalističkoj Hrvatskoj najviše tijelo vlasti bio njezin sabor sa svojim vijećima⁸⁶. Prava i dužnosti jugoslavenske skupštine obavljali su Savezno vijeće⁸⁷ te Vijeće republika i pokrajina⁸⁸ sa svojim delegatima. Skupštine saveznih republika, odnosno autonomnih pokrajina birale su po jednog člana predsjedništva SFRJ⁸⁹, koje je, između ostaloga, bilo zaduženo i za "usklađivanje zajedničkih interesa republika, odnosno autonomnih pokrajina"⁹⁰ kako bi se ostvarilo načelo "ravnopravnosti naroda i narodnosti"⁹¹. Na čelu je predsjedništva bio njegov predsjednik, ujedno i predsjednik Jugoslavije, kojega su

⁸⁰ Usp. čl. 114. Ustava SFRJ

⁸¹ Jantol 1986:123

⁸² Usp. čl. 116. Ustava SFRJ

⁸³ Usp. Šiber 1986:79

⁸⁴ Delegate su nakon provedenoga kandidacijskog postupka, neposredno, tajnim glasovanjem, birali članovi tih organizacija i zajednica (usp. čl. 135. Ustava SFRJ, odnosno čl. 203. Ustava SRH).

⁸⁵ Čl. 282. Ustava SFRJ

⁸⁶ To su, prema Ustavu, bili Vijeće udruženoga rada (zastupnike su birale delegacije radnih ljudi iz osnovnih organizacija udruženog rada i različitih radnih zajednica), Vijeće općina (zastupnike su birale skupštine općina, zajednica općina i gradskih zajednica općina) i Društveno-političko vijeće (zastupnike su birala društveno-politička vijeća skupština općina); usp. čl. 353. Ustava SRH

⁸⁷ Savezno su vijeće činili delegati izabrani iz redova samoupravnih organizacija i zajednica te društveno-političkih organizacija iz svih saveznih republika, odnosno autonomnih pokrajina. (usp. Ustav SFRJ čl. 284., 291.)

⁸⁸ Vijeće republika činili su delegati iz skupština saveznih republika, odnosno autonomnih pokrajina (usp. Ustav SFRJ čl. 284., 292.). Sabor SRH bio je nadležan za izbor i opoziv delegata u Vijeće republika i pokrajina (usp. čl. 350. Ustava SRH) za koje je prijedlog kandidatura, kao i kod izbora člana Predsjedništva, podnosio Socijalistički savez radnoga naroda Hrvatske (usp. čl. 363. Ustava SRH).

⁸⁹ Predsjedništva su formirana i na razini saveznih republika. U SRH predsjednika i članove predsjedništva birao je Sabor na temelju kandidacijskih lista Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (usp. Ustav SRH čl. 223. i 381.)

⁹⁰ Čl. 313. Ustava SFRJ

⁹¹ Ibid.

tajnim glasovanjem birali delegati na sjednici vijeća jugoslavenske skupštine. Do 1980. godine ta je funkcija bila namijenjena Josipu Brozu, doživotnome predsjedniku, kojemu je i slovom Ustava formalizirana ta prednost⁹² (u odnosu na druge potencijalne kandidate kojima je Ustav ograničavao mandat na godinu dana⁹³).

Ovaj kratki pregled društveno-političke organiziranosti socijalističke Jugoslavije i njezine federalne jedinice ukazuje na iznimnu složenost (i posljedičnu sporost) izbornoga procesa sastavljenoga od niza (među)faza, koji je ipak, za razliku od onoga kojim je bio zamijenjen početkom 1990-ih godina, omogućavao potpunu zamjenu predstavničkoga kadra⁹⁴. Osim toga, složenost se izbornoga procesa, odnosno sustava u cjelini (i samih samoupravnih odnosa na kojima je utemeljen), očitovao i u samom biračkom pravu precizno uređenom na ustavnoj razini.

"Građanin koji je navršio osamnaest godina života ima pravo birati i biti biran za člana delegacije u osnovnoj samoupravnoj organizaciji i zajednici i za delegata u skupštini društveno-političke zajednice. Radnik u organizaciji udruženog rada i radni čovjek u svim oblicima udruživanja rada, sredstava i interesa, bez obzira na godine života, ima pravo birati i biti biran u u delegaciju za skupštine društveno-političkih zajednica i birati delegate za skupštine tih zajednica. Radnik u organizaciji udruženog rada i radni čovjek u svim oblicima udruživanja rada, sredstava i interesa, bez obzira na godine života, ima pravo birati i biti biran za člana odnosno delegata u organu upravljanja organizacije."⁹⁵

Ustavom Socijalističke Republike Hrvatske ovaj je član najvišega zakona SFRJ proširen članom⁹⁶ kojim se dodaje da "učenici koji u ustanovama za odgoj i obrazovanje sudjeluju u stvaranju dohotka, imaju pravo birati i biti birani za člana odnosno delegata u organe upravljanja te ustanove te pravo birati članove delegacije odnosno delegate za skupštine

⁹² To se najjasnije očituje iz čl. 333. Ustava SFRJ koji je glasio: "Polazeći od povijesne uloge Josipa Broza Tita u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, stvaranju i razvijanju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, razvoju jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, ostvarivanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, učvršćenju nezavisnosti zemlje i njenog položaja u međunarodnim odnosima i u borbi za mir u svijetu, a u skladu sa izraženom voljom radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Jugoslavije - Skupština SFRJ može, na prijedlog skupština republika i skupština autonomnih pokrajina, izabrati Josipa Broza Tita za Predsjednika Republike bez ograničenja trajanja mandata."

⁹³ Čl. 327. Ustava SRH

⁹⁴ To je postignuto ograničenjem mandata koji je nakon uvođenja višestranačja postao rijetkom pojavom (zadržanom za izbor Predsjednika Republike).

⁹⁵ Čl. 156. Ustava SFRJ

⁹⁶ Čl. 231. Ustava SRH

društveno-političkih zajednica"⁹⁷ te da "pravo birati članove delegacije odnosno delegate za skupštine društveno-političkih zajednica imaju učenici na učenju i radu kod radnih ljudi koji samostalno obavljaju djelatnost osobnim radom sredstvima u vlasništvu građana"⁹⁸. Raspadom jugoslavenske države i padom "diktature proletarijata"⁹⁹, odnosno osamostaljenjem njezinih saveznih republika, sudbina sustava socijalističkog samoupravljanja koji je kretao "od pretpostavke da je osnovni činilac brzog razvoja, napretka, upravo interes radnog čovjeka da angažiranjem i radom osigura zadovoljavanje svojih potreba na višoj razini"¹⁰⁰, bila je zapečaćena. Donošenjem novoga najvišeg akta, poznatoga i kao Božićni ustav¹⁰¹, u jedinstvenoj je i nedjeljivoj demokratskoj i socijalnoj državi¹⁰² u kojoj "vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu"¹⁰³, radnike i radne ljude zamijenili su državljani¹⁰⁴ koji su svoje opće i jednako¹⁰⁵ biračko pravo ostvarivali na "neposrednim izborima tajnim glasovanjem"¹⁰⁶ s time da se "u izborima za Sabor"¹⁰⁷ i predsjednika Republike ostvarivanje biračkog prava Republika osigurava i svojim državljanima koji se u doba izbora zateknu izvan njezinih granica"¹⁰⁸.¹⁰⁹ Nestankom udruženoga rada i njegovih vijeća, mjesto rada i posebni birački popisi radnih ljudi prestali su biti stavkom izbornoga prava¹¹⁰, dok se o prebivalištu nastavilo polemizirati¹¹¹ i izvan arene pravnog diskursa sve do današnjih dana.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Kako je i stajalo u osnovnim načelima Ustava SFRJ

¹⁰⁰ Tomac 1986:218

¹⁰¹ Ustav je donesen 22. prosinca 1990. godine te se smatra krajem "prvog dijela političke tranzicije" (Milardović 2006:191) kojim se demonopolizira politička scena.

¹⁰² Čl. 1. Ustava RH

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ovdje valja podsjetiti da je u SFRJ postojao institut republičkoga državljanstva te da su državljani SRH ujedno bili i državljani SFRJ (usp. čl. 249. Ustava SFRJ)

¹⁰⁵ Nejednakosti koje proizlaze iz tog prava Pokrovac pronalazi u izbornim zakonima socijalističke i postsocijalističke Hrvatske u kojima je jednima bilo uskraćeno pravo glasa (s obzirom na prebivalište), dok su drugi imali višestruko pravo glasa (s obzirom na mjesto rada; primarno u delegatskom sustavu) (usp. Pokrovac 1997:34)

¹⁰⁶ Čl. 45. Ustava Republike Hrvatske

¹⁰⁷ Sabor u SRH bio je trodomni, dok je Sabor u RH u početku bio dvodomni (čl. 70. Ustava RH iz 1990. godine), da bi kasnije, ukidanjem Županijskoga doma (u koji se biralo po tri zastupnika iz svake županije po stranačkim listama), postao jednodomni. Prema čl. 71. Ustava RH iz 1990. godine bio je propisan minimalan (100) i maksimalan (160) broj zastupnika.

¹⁰⁸ Čl. 45. Ustava RH

¹⁰⁹ Pristupanje Europskoj uniji zahtijevalo je dodatne izmjene Ustava, odnosno uključivanje odredbe o novoj vrsti izbora, tj. onoj za Europski parlament. U Ustav su svojedobno ušle i odredbe o novim načinima ostvarivanja biračkog prava građana s prebivalištem izvan Hrvatske (usp. čl. 45. Ustava RH) te ostvarenju posebnog (pored općeg) biračkog prava za pripadnike nacionalnih manjina (usp. čl. 15. Ustava RH).

¹¹⁰ Taj prestanak nije bio nagli budući da se novi poredak nije mogao uspostavljati ni iz čega i da je morao koristiti postojeće (zatečeno) stanje kao svoje polazište. To je uključivalo i zakonodavnu infrastrukturu: npr. *Zakon o izboru i opozivu odbornika i zastupnika* kojeg je Sabor SRH donio 15. veljače 1990. godine te uz ustavne amandmane donesene istoga dana predstavljaju prijelomne momente "kojima su legalizirani višestranački izbori" (Milardović 2006:188). Navedeni je zakon bio na snazi do 9. travnja 1992. godine

Prvi su demokratski izbori, obilježjem "*antisistemi*ski i plebiscitarni, s velikim postotkom izlaska birača na izbore, kao u slučaju svih tranzicijskih zemalja"¹¹² održani u dva izborna kruga krajem travnja i početkom svibnja 1990. godine. Bili su to izbori za skupštinske odbornike i saborske zastupnike (koji su potom izabrali posljednjega predsjednika predsjedništva odlazeće SRH), a "većinski ili sustav apsolutne većine"¹¹³ kojim su izabrani već je nakon dva ljeta zamijenjen mješovitim sustavom¹¹⁴ kojemu se može pripisati i značajka da "prisiljava svakog birača da uzme u obzir strateško glasovanje, ako je uvjeren da su izgledi njegova najomiljenijeg kandidata na izborima slabi"¹¹⁵. Nove su značajne promjene uslijedile ustavnim izmjenama 2001. godine kada je polupredsjednički sustav¹¹⁶ zamijenjen sustavom parlamentarne demokracije koji je "osnažio ulogu Sabora i Vlade i reducirao ulogu predsjednika republike"¹¹⁷ najavivši novi smjer u demokratizaciji društva i države nakon dekade u kojoj se osim rata zaglibilo i u "nedemokratičnost političke vlasti" usprkos tranzicijskom cilju "ozbiljenja demokracije"¹¹⁸.

(referendum o neovisnosti proveden je 19. svibnja 1991. godine, a prekid državno-pravnih sveza sa SFRJ 8. listopada iste godine) (usp. Pokrovac 1995:131-132).

¹¹¹ Tu primarno valja podsjetiti na razdoblje do donošenja prvoga zakona o hrvatskome državljanstvu, kada su državljani SFRJ još uvijek, na temelju prebivališta na području novouspostavljene države, mogli ostvarivati svoje biračko pravo, pa i izabrati tijelo koje će im to pravo kasnije oduzeti (usp. Vrcan 1997:33), kao i na nerijetke javne polemike koje obično započinju ili sadrže stav poput "oni koji ne žive ovdje (i ne plaćaju poreze)" i sl.

¹¹² Milardović 2006:240

¹¹³ Ibid., str. 239

¹¹⁴ Prema njemu su provedeni izbori za Sabor 1992. godine i pritom je Hrvatska bila jedna izborna jedinica. Narednim izmjenama i dopunama izbornoga zakona redefinirao se broj zastupnika i izbornih jedinica (1999. godine Hrvatska je podijeljena na deset izbornih jedinica, a četiri godine kasnije uvodi se posebna izborna jedinica za pripadnike nacionalnih i etničkih manjina) te prohibitivna klauzula, mijenjan je i naziv najvišeg zakonodavnog tijela (naziv Sabor Socijalističke Republike Hrvatske mijenjan je u Sabor Republike Hrvatske, potom u Hrvatski državni sabor i na kraju u Hrvatski sabor) koje je iz dvodomnog postalo jednodomno tijelo.

¹¹⁵ McLean 1997:169

¹¹⁶ Ovaj je sustav predsjedniku Republike davao iznimne ovlasti među kojima su bile i potvrđivanje zagrebačkoga gradonačelnika, imenovanje zastupnika i doživotno članstvo u Županijskom domu Sabora, raspuštanje Zastupničkoga doma Sabora, imenovanje i razrješivanje predsjednika Vlade (umjesto današnjeg "povjeravanja mandata za sastavljanje vladina kabineta") i dr.

¹¹⁷ Milardović 2006:267

¹¹⁸ Maldini 2006:1107 (kao neke od sastavnica te nedemokratičnosti Maldini navodi i retradicionalizaciju)

5. RADNI LJUDI I GRAĐANI: ISKUSTVA

5.1. RADNI LJUDI I GRAĐANI

Kao što je već ranije navedeno, petero je kazivača (odnosno dva kazivača i tri kazivačice), rođenih između 1942. i 1963. godine¹¹⁹, podrijetlom iz kontinentalne i jadranske Hrvatske, sudjelovalo u intervjuu doprinoseći dokumentiranju iskustva pojedinih aspekata života, građanske participacije (s naglaskom na politički aktivitet) i "individualnog opredjeljenja"¹²⁰, značajnim dijelom oblikovanih u uvjetima prijelomnih ekonomskih, društvenih i političkih zbivanja.

Najstarija je kazivačica Nada rođena u obitelji poljoprivrednika u Zagorskim Selima¹²¹ iz kojih je poslije Drugoga svjetskog rata započelo intenzivno iseljavanje (što na privremeni rad u slovenske rudnike i Austriju, što kroz trajne kolonizacije u bogatije krajeve poput Slavonije u kojoj je bolji život pronašla i većina članova njezine uže obitelji). Nekada je bila politički aktivna, no entuzijastično isprobavši mnoštvo različitih opcija, koje je višestranačje iznjedrilo u naletu oslobođanja političkoga pluralizma, potpuno se birački povukla nakon drugih¹²² predsjedničkih izbora obrazloživši takvu odluku time da, kao ni u protestima ili peticijama, jednostavno nema smisla sudjelovati.

Nešto mlađi kazivač, Ljubo, rođen u Lukaču blizu Virovitice¹²³, sebe opisuje kao potomka židovsko-hrvatske činovničko-obrtničke obitelji "samostalnih i svjesnih birača" u kojoj se otac isticao kao iznimno liberalna osoba što je i Ljubu značajno obilježilo kao birača i građanina. Danas se smatra trostrukim umirovljenikom (jugoslavenskim, austrijskim¹²⁴ i hrvatskim) i, premda u mirovini, još uvijek aktivno novinarski i publicistički djeluje. Iako je već dulje vrijeme "politički poluaktivan" te se ne veže ni uz jednu političku grupaciju, priznaje da je nekoć bio politički aktivan te da je najdalje¹²⁵ dogurao do mjesta vršitelja dužnosti sekretara osnovne organizacije Saveza komunista Hrvatske i da je 1990. godine, dok je još živio u Zagrebu, bio kandidat za Sabor SRH na listi stranke sljednice Socijalističkoga

¹¹⁹ Čimbenik godišta ovdje je bitan iz razloga što je kazivač morao imati biračko pravo glasa u oba politička sustava, odnosno punoljetnost je morao steći prije raspada SFRJ.

¹²⁰ Šiber 2003:101

¹²¹ Zagorska Sela čine jednu od općina Krapinsko-zagorske županije smještenu uz susjednu općinu Kumrovec nadomak granice s Republikom Slovenijom.

¹²² Izbori su održani u lipnju 1997. godine i bili su drugi od osamostaljenja Hrvatske (prvi su predsjednički izbori održani u kolovozu 1992. godine).

¹²³ Općina se nalazi sjeverno od Virovitice u relativnoj blizini mađarske granice.

¹²⁴ Napominje da je u Austriji živio od 1991. do 2005. godine te da je pritom stekao bogato iskustvo u civilnom sektoru u "pacifističkoj opciji dijaloga i integraciji izbjeglica iz SFRJ u austrijsko društvo".

¹²⁵ Tvrdi da dalje nije ni htio jer "nisam htio prihvatiti da me izaberu za glavnog jer me nije zanimalo, a nije mi se dalo glumiti".

saveza kada je izbornim neuspjehom okončana i njegova politička epizoda. Priznaje da na izborima nije redovit i posljednji je put izašao na birališta prije dvije godine kada se biralo virovitičko gradsko vijeće.

Iz židovske obitelji potječe i Julija, inače magistrica društvenih znanosti, rođena u splitskoj građanskoj obitelji u kojoj je otac, strojarski inženjer, bio visoki željeznički službenik, a majka kućanica, s diplomom više ekonomske škole, osoba "natprosječno općeg obrazovanja". I ona je umirovljenica, a trenutno volontira i obavlja druge društvene aktivnosti vezane uz svoju struku. Za razliku od prethodno dvoje kazivača nikada nije bila članicom neke političke stranke, no kroz svoje se javno djelovanje smatra "*de facto* politički aktivnom" iako izbjegava biti sudionikom prosvjeda ili peticija, a na birališta ne izlazi još od 2001. godine (s izuzetkom pristupanja referendumu o ustavnoj definiciji braka¹²⁶).

U radničkoj, "drugom koljenu seljačkoj" obitelji iz okolice Slavanskoga Broda, rođen je Gjuro. Visoko je obrazovana osoba, zaposlena u struci kao djelatnik jedne od fakultetskih službi. Sredinom je 1990-ih godina bio član jedne političke stranke, a danas se tek ponekad angažira u prosvjednim akcijama i peticijama. No na izborima je redovit te je posljednji put glasovao na izborima za Europski parlament¹²⁷.

Posljednja i ujedno najmlađa kazivačica, Ingrid, potječe iz radničke obitelji, od oca bravara podrijetlom iz Varaždina i majke krojačice iz Zagreba. I Ingrid je poput majke rođena u Zagrebu gdje i danas živi i radi kao službenica jednoga javnog poduzeća. Nikada nije bila članica ni jedne političke stranke, ali priznaje da ponekad "potpiše peticiju" te da na birališta nije izašla još od posljednjih parlamentarnih izbora¹²⁸.

5.2. ISKUSTVO ŽIVOTA U SOCIJALISTIČKOJ I POSTSOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ

Na početku se intervju, koji je vođen tako da sugovornika neprestano navodi na povlačenje paralela između osobnih iskustava, odluka i samoprocjena u odnosu na određeni vremenski okvir zadan različitim društveno-političkim poretcima, od kazivača tražilo da procijene svoj položaj radnika, odnosno umirovljenika u bivšoj i sadašnjoj državi te da navedu razlike koje primjećuju u odnosu na prijašnje i sadašnje stanje (posebice s aspekta

¹²⁶ Referendum je održan u prosincu 2013. godine

¹²⁷ Izbori su održani u svibnju 2014. godine

¹²⁸ Izbori su održani u prosincu 2011. godine

radničkih prava, plaća, sigurnosti radnoga mjesta, zapošljavanja i eventualnih povlastica). Julija ne primjećuje značajne razlike u svom socioekonomskom statusu, štoviše, taj status drži čak i podjednakim jer "bibliotekari nisu cijenjeni ni u jednom sustavu". Ipak smatra da je danas za većinu situacija mnogo gora nego prije, ali da "ipak treba znati da je prijašnji dobar status većine bio plaćen javnim i privatnim kreditima bez pokrića" te da je "opća javna dobrobit većinom bila plaćena visokom cijenom masovnog političkog posluha". Povlačeći paralelu između neovisne Hrvatske, u kojoj je izgubila radno mjesto, i njezine prethodnice, uvjeren je kako je u socijalističkoj Hrvatskoj gotovo svatko mogao doći do posla i to "uglavnom po vezi", a tu svoju tvrdnju snaži i osobnim iskustvom:

"...pa sam tako i ja, slučajem i sposobnošću dobila sljedeće radno mjesto (koje nije bilo ovisno o 'režimu') te sam ga zadržala do ukidanja starog radnog mjesta, međutim, uvjetovanog pretežno neprijateljskim stavom koji su tijekom dvadeset godina mog zaposlenja na tom radnom mjestu razvili vodeći ljudi u tom razmjerno vrlo malom radnom kolektivu."

I Ingrid je uvjerenja kako je u socijalističkoj Hrvatskoj "radnim ljudima" bilo lakše (premda nije nedostajalo radne nesigurnosti koju je pratila politička podobnost i premda je ona sama tijekom duljega perioda bila nezaposlena), no to se lakše, mišljenja je, u konačnici gotovo svelo na isto.

"Prije su se više poštivala radnička prava, radnik je imao kakvu-takvu zaštitu od strane poslodavca, nije bilo toliko mobinga, a kao i danas rad kod privatnika je bio poprilično nesiguran glede zadržavanja radnog mjesta, a siguran ako se radilo u državnom poduzeću. Plaće su bile manje, ali se je lakše, jeftinije i jednostavnije živjelo. Bilo je teže jer nije bilo dosta toga za kupiti, pa se je moralo putovati u Italiju, Mađarsku i Njemačku. Osobe podobne sistemu i one koje su bile u KPJ su se lakše zapošljavale, a čini mi se da se i danas zapošljava po stranačkoj podobnosti. Iskreno, ne čini mi se da se nešto naročito promijenilo od onda do danas."

Sigurnost i zaštita izrazi su koje kazivači najčešće koriste kada prosuđuju kvalitetu života (napose prava radnika) u socijalističkoj Hrvatskoj, a od toga ne odstupa ni Nada kada govori o položaju radnika i građanina onda i danas.

"U SRH radnik je prije svega bio zaštićen od sindikata radnika jer je on imao veliki utjecaj na zaštitu radničkih prava. Sigurnost radnog mjesta je bila utoliko veća što se radnika nije moglo izbaciti preko noći na ulicu. Radnik je imao veću mogućnost zaštite jer se mogao žaliti na više adresa... Nije to bio samo sindikat radne organizacije, već i sindikati na višim instancama sve do sindikata Jugoslavije. Ti postupci su dugo trajali, a radnik je za to vrijeme imao pravo na kakvu-takvu naknadu. Nije bio na ulici. Imao je potpunu zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Nije se moglo dogoditi da radnik mjesecima radi bez plaće, minimalna plaća je uvijek bila zagarantirana... nije se vršio takav masovni mobing nad radnicima kao danas. Pojedinačnih je nepravdi bilo, ali je bila veća mogućnost da se radnik izbori za svoja prava. Strašno me smeta da su zaštitari na svakom uglu, u skoro svakom poduzeću... ne možeš nigdje ući slobodno, pa ni u zdravstvene ustanove. Sve je pod strogom kontrolom kao da nitko nikome ne vjeruje i kao da u drugome vide samo neprijatelja. Gdje god se obratim svugdje je samo prisutno nepovjerenje... nigdje nisi dobrodošao. Do posla se lakše dolazilo, ali je isto bilo potrebno imati vezu kao danas, no to nije vrijedilo za niže razine gdje se do posla moglo doći preko burze rada. Ako si bio lojalan građanin i nisi imao nekih velikih zahtjeva osim rada, zdravstvene zaštite i školovanja djece, mogao si sasvim pristojno živjeti."

U skladu s razmišljanjima svojih prethodnika, premda osobno živi "otprilike isto", i Gjuro se pozitivnije očitovao o vremenu socijalističkoga samoupravljanja u odnosu na današnje u kojemu egzistira "manje prava i sigurnosti". No pozitivniji stav o razdoblju prije osamostaljenja kazivači ne dijele samo kada su u pitanju položaj radnika ili perspektiva zapošljavanja, već u istom, pretežito afirmativnom tonu nastavljaju i kroz mnogo širu perspektivu, stoga na pitanje da nam opišu svoje dojmove života u socijalističkoj i postsocijalističkoj Hrvatskoj, na toj široj razini, uz ovu potonju mnogo češće vežu svoja negativna iskustva. Jedno od takvih je i Julijino:

"[U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj] moj je život bio siguran i s perspektivom, ali pretežno jer sam došla iz politički podobne obitelji, s prilikom za školovanje i osvajanje pogodnog radnog mjesta u struci. [U Republici Hrvatskoj] od početka u znaku velike brige oko uskrate mojih osnovnih građanskih prava kao deklarirane Židovke i političkim stavovima očito nepodobne, bila sam sedamnaest mjeseci bez ikakvih isprava, konačno 'primljena' u državljanstvo dekretom ministra unutrašnjih

poslova nakon mnogo prepucavanja s 'vlašću' sve do svojevrsnih prijetnji koje sam pisanim putem uputila kabinetu predsjednika Tuđmana; sa mnom se na popisu onih koji ne dobivaju isprave našlo još oko 85 deklariranih Židova. Mnogo mržnje u kojoj sva država i danas živi i odgaja mlade uvjetovano je političkim stavovima prve elite nakon uspostave državnosti, a sljedeće elite se ne usuđuju raskrstiti s time u strahu za glasove na izborima... Opća čamotinja, ksenofobija i natražnjaštvo."

Da je samostalna Hrvatska opterećenija problemima od svoje prethodnice proizlazi i iz Ljubina uvjerenja prema kojemu se kvaliteta života od 1990-ih pogoršala za većinu populacije, a poboljšala tek za jedan mali sloj koji po njegovoj procjeni doseže jedva dva posto stanovništva, dok ostali žive isto ili gore. Problem vidi u tome što je "socijalističko samoupravljanje negirano, a [da] iz njega nisu preuzeti elementi koji bi osigurali sigurnost" te posljednjih dvadesetak godina sažima sljedećim zapažanjem:

"Dogodila se koncentracija moći i kapitala plus dvadesetak tajkuna... Nažalost, tržišnu privredu nemamo, ali imamo drastičan državni kapitalizam gdje se najveći profiti stvaraju u poslovima s državom. Imamo jedan prenaplašeni etatizam gdje je i višestranačje ograničeno moći birokracije – brojne birokracije – preuzete iz socijalističkog vremena bez pokušaja stranih reformi."

Doba socijalizma i kod Nade dobiva prednost pred novim poretkom, poglavito zbog osobne situiranosti i zadovoljstva istom.

"Bolje sam živjela u SRH. Pritom mislim na dobru situiranost i potpuno zadovoljavajuću zdravstvenu zaštitu. Kao pacijent mogla sam odabrati doktora i bolnicu prema vlastitom nahođenju. Jesam li nečim bila osobno nezadovoljna? Kako ne... Strogo namjenskim kreditima. Manjkom izbora koji je iz toga proizlazio. Danas imam veću mogućnost kupovanja u smislu da se više toga može kupiti."

U afirmativnu tonu nastavlja i Gjuro uvjeren da je prije bilo "manje gadljivo" te "politički i općenito opuštenije". No osim afirmativnih dojmova o bivšoj državi, postoje i oni manje pozitivni doživljaji kojim dominiraju zamjerke na gotovo sve aspekte života. Tako Ingrid, premda procjenjuje da osobno nije živjela loše i nezadovoljstvo životom u socijalizmu svodi na visinu plaće te nemogućnost zapošljavanja u struci, djelomičnu prednost daje

novostvorenoj državi jer je u onoj prethodnoj nedostajalo svega, "od materijalnih dobara do političkih sloboda". Početno je zadovoljstvo naoko boljim životom "u vrijeme prvog Tuđmanovog mandata kada se je u Hrvatskoj još moglo normalno živjeti od plaće", zamijenilo razočaranje jer je "sve krenulo nizbrdo kada su na vlast došli novi ljudi". Stoga na upit o prvoj asocijaciji na obje države pronalazi zajednički nazivnik – neimaštinu.

"Na život u Hrvatskoj me isto asocira riječ neimaština. Danas ljudi uistinu teško žive, nema posla, stvari su skupe. Jedina razlika između onda i sada je u tome što sada nema političkih zatvorenika."

Životni standard, ljudska prava i prava manjina u cjelini i Ljubi su prvi spomen na život u socijalističkoj Hrvatskoj, dok ga život u današnjoj Hrvatskoj asocira na dužničko ropstvo, socijalne napetosti i nefunkcioniranje pravne države zbog čega i osobno trpi posljedice.

"...velike turbulencije u životu koji se promijenio u smislu da se u usporedbi s drugima osjećam jednom vrstom gubitnika jer nisu ispunjena očekivanja potomka jednog kapitalista. Bez te vraćene imovine osjećam se bez materijalne i egzistencijalne podloge... prvenstveno zbog nećaka i nećakinje koji nemaju dobar materijalni start. To doživljavam kao poraz pravne države... Ne radi se samo o mojoj vikendici nego i imovini drugih građana Hrvatske."

Suprotno Ljubinu stavu o statusu ljudskih prava i sloboda, Nada je uvjerenja kako su upravo političke, vjerske i nacionalne slobode, odnosno njihovo ograničavanje, ostale najspornijim izrazom komunističke države koji je, doduše, ispravljen "sveopćom demokratizacijom" pa su te slobode danas veće i "čovjek se može slobodnije izjasniti po pitanju nacionalne ili bilo koje druge pripadnosti". Ulogu višestranačja u svemu tome ocjenjuje pozitivnom, ali istodobno i deklarativnom, onom koju bismo na neki način mogli "sagledati i kao svojevrstan socijalni eksperiment"¹²⁹.

Raspad socijalističke Jugoslavije, odnosno hrvatsko osamostaljenje i inauguriranje političkog i društvenog pluralizma, kazivači su uglavnom doživjeli pozitivno i s određenom dozom zadovoljstva proisteklog iz očekivanja koja se za neke ipak nisu ostvarila. Tako su se Nadina očekivanja o većoj slobodi izražavanja i demokraciji "u pravom smislu, a ne da se moraš

¹²⁹ Bulat, Štelov 1995:297

vezati za određenu stranku kako bi ostvario neka svoja prava" od pozitivne promjene svela na "izigrana obećanja".

"Raspad sam doživjela kao ostvarenje samostalne Hrvatske u kojoj će se, a ne više u Beogradu, donositi sve odluke i da Hrvati više neće bježati trbuhom za kruhom jer će se ubrzati razvoj Hrvatske u svakom pogledu budući da to nije mogla u Jugoslaviji gdje je bila maksimalno eksploatirana. Međutim to se nije dogodilo. Promjene su utjecale na smanjenje životnog standarda i općenito određenih prava, primarno u pogledu zdravstvene zaštite i besplatnog obrazovanja. Isto tako višestranačje je donijelo privid političkih sloboda jer su zavladaile određene interesne grupacije, a ne demokratski principi. Stari se sustav raspao, a novi se nije uspostavio, pa tako moraš pripadati određenoj grupaciji da bi nešto mogao postići... van toga si potpuno izgubljen. U Partiji nisi trebao biti u vrhu, mogao si biti običan član da te uvažavaju, a danas stranke trebaju članove samo kao glasačku mašineriju, dok su oni iz vrha privilegirani."

Kao sudionica referenduma o samostalnosti, Julija priznaje da se izuzetno obradovala neovisnosti smatrajući da je Jugoslavija "dala svoje" te da nema budućnost uz snage koje su je u međuvremenu preuzele. Međutim, ne smatra da su promjene u kvaliteti života posljedica raspada Jugoslavije i pripadajućeg ekonomsko-političkog poretka budući da sve te promjene, koje u konačnici drži pozitivnima, "ne bi nužno donijele tragediju, pa čak ni poteškoće", već posve suprotnu i time povoljniju situaciju. S druge strane, za Ingrid taj raspad nije bio od posebna značaja jer "promijenilo se jedino političko uređenje, ali se novo stvorilo s više-manje istim ljudima koji su bili politički aktivni u SFRJ". Isto tako ni uspostavu nove države nije doživjela kao nešto spektakularno jer su "na vlast došli isti ljudi, samo pod krinkom višestranačja", dok je njezin status građanina srednjega sloja praktički ostao isti. Kao i Julija ne smatra da promjene u kvaliteti života treba dovoditi u vezu s promjenama na društveno-političkom planu.

"Mislim da se kvaliteta života nije posebno promijenila. Prije je bilo toliko novaca, a nije se imalo što za kupiti, a danas se nema novaca, a ima se puno toga za kupiti. Pad komunizma je bio dobar utoliko što se je prestalo proganjati i zatvarati ljude radi političkih razloga."

Slom socijalističke države za Ljubu je protekao očekivano i bez iznenađenja, ali uz "ambivalentne osjećaje" uvjeren da se posljedice toga raspada, promatrano s ekonomske strane, osjećaju i danas u svakodnevnome životu.

"On [raspad] je s jedne strane bio logičan jer se nije moglo živjeti u zajedničkoj kući s klikom Slobodana Miloševića i velikosrpskim apetitom, ali s druge strane i otporom Miloševićevoj kliku koji nije bio toliko snažan, koordiniran i učinkovit da bi se tu kliku zaustavilo pravovremeno i koliko-toliko ostvario miran razlaz sastavnica SFRJ."

Podjednako dvojak osjećaj veže i uz osamostaljenje Hrvatske i uvođenje višestranačja, koje smatra pozitivnom promjenom i korakom naprijed (premda mu se kao bivšemu članu Saveza komunista čini da je to višestranačje pogrešno shvaćeno što je posljedično dovelo do krize vodstva svih stranaka), ali je istodobno razočaran stupnjem demokratičnosti unutar političkih stranaka kao i "izrazito negativnom selekcijom vodstva stranaka koje umjesto kritičnosti potiču opasan poslušnički mentalitet". Uvjeren je da politička vodstva ne promišljaju viziju razvoja zbog čega je "naš pogled u budućnost jako ograničen karakteristikama političkih vođa koji uvode pojam negativne karizme" što ga na neki način sablažnjava.

"To je zastrašujuće... ono malo karizme se zloupotrebljava."

No osim u krizu vodstva uvjeren je i u krizu građanstva i njegova sudioništva u procesima društveno-političke transformacije.

"Mentalitet naših građana, opterećen nekim odrednicama, nije budio nadu da će doći do bitne demokratizacije društva ili da će biti iskorištena prednost višestranačja. Taj oprez je bio logičan jer se višestranačje u nas najviše shvaća kao strančarenje, a ne zdrava politička utakmica."

Za Gjuru pak nema ničega uznemirujućeg po pitanju jugoslavenskoga *razlaza* osim "gubitka uobičajene okoline" i pozitivne promjene koju primarno veže uz to što "ljudi uglavnom više ne idu u Austriju i Mađarsku po špeceraj". Taj je ostanak unutar granica za Ingrid tek "donekle pozitivan" i ne može se mjeriti s pogodnostima kao što su bile *besplatne* aktivnosti za mlade.

"One [aktivnosti] su ih čuvale od ulice i lošeg života (kriminala i slično) pa bih rekla da je to bilo dobro i za mene osobno (bavila sam se sportom, a nisam morala plaćati nikakve treninge i slično) i za zajednicu. Ljudi su se više družili i poštivali. Danas mi se čini da u Hrvatskoj baš i nema nekih dobrih strana života."

Vrijeme do raspada jugoslavenske države Ljubo pamti po osobnoj sigurnosti i relativno višem životnom standardu kojega, uvjeren je, zahvaljuje i činjenici što nije imao djece. Mogućnost zadržavanja posla, osjećaj razvoja i napretka te određeno povjerenje i solidarnost među ljudima, samo su neki od doživljaja toga vremena koje opisuje i kao doba s manje briga i više hedonizma jer "židovski je to: kada, ako ne sada, i kome, ako ne sebi?!". S druge strane osjećaj demokratičnosti i većih medijskih sloboda (posebno zahvaljujući internetu) te slobodu kretanja ističe kao prednosti života u današnjoj Hrvatskoj.

"Skoro apsolutna [sloboda kretanja] i nadam se bez prevelike kontrole od sigurnosnih službi... Mislim da smo manje u dosjeima i manje prisluškivani."

Za sebe osobno pod boljitkom prepoznaje slobodu organiziranja privatnog života ("Ja u ovoj privatnosti mogu organizirati život... samo da je više novca i hedonistički!") i slobodu kreacije, ali do određene mjere jer je "teško unovčiti kreativan kvalitetan rad posebno u sferi medija". Tu slobodu kretanja (posebno izvan državnih granica, kao i olakšani postupak izdavanja putnih isprava) i Nada prepoznaje kao prednost mlade države, no ipak daleko više ispunjenih očekivanja veže uz njezinu prethodnicu.

"Prije svega to su veća radna sigurnost, nagrađivanja radnika, pristup radničkim odmaralištima koja su bila dostupna svima (gotovo za bagatelu) kao i različiti oblici terapijskog liječenja, odgovornije institucije i dostupniji politički funkcioneri nego što je to danas. "

Kao što je već ranije spomenuto, sigurnost je izraz kojemu su kazivači najčešće skloni pri opisu doživljaja života i rada u socijalizmu, stoga ni Julija, isticanjem "sigurnosti preživljavanja za golemu većinu stanovništva" te jeftinoga obrazovanja, ne odudara od tog dojma. S druge strane, kada je u pitanju postsocijalistička Hrvatska, ta slika za nju postaje pozitivna zbog pojava kao što su "postupno približavanje svjetskim i europskim trendovima na tragu demokatskih vrijednosti te antifašističkog savezništva i tradicija, veća sloboda

govora i općenito više građanskih sloboda, većinom kao plod političkih promjena" koje su u konačnici rezultirale priključenjem političkoj Europi. Ipak, u takvim momentima ne vidi zalog za budućnost jer dok je ona živjela u "razmjerno povlaštenoj obitelji", djeca njezinih vršnjaka "preživjela [su] rat u najosjetljivijoj dječjoj dobi, a unuci se trebaju školovati u zemlji s golemim crkvenim i desničarskim utjecajem u obrazovanju, a zatim živjeti u zemlji koja je potpuno bez perspektive".

Moralno-politička podobnost kao kriterij napredovanja, birokracija i začeci korupcije, pojave su koje Ljubo navodi kao opće negativnosti socijalističkoga društva kojemu na osobnoj razini zamjera nemogućnost napredovanja zbog kritičnosti i židovskog podrijetla koje mu je, uvjeren je, u Titovoj Jugoslaviji postalo preprekom da bude biran dalje od funkcije vršitelja dužnosti. No to nije to bila jedina osnova po kojoj je tada bio zakidan.

"Trebalo je kupiti stan u doba stambene nestašice. Na poslu nisam mogao dobiti društveni stan jer nisam imao djece, bio sam osuđen podići kredit... Na listi nije bilo mjesta, prosjek čekanja na društveni stan, koliko ja znam, je bilo petnaest godina, a za samohrane roditelje još i više... Uvijek je prednost davana obiteljima."

Problemi s (mitom i) korupcijom ostali su u nasljeđe novostvorenoj državi kojoj u mane dopisuje i socijalnu nesigurnost i neizvjesnost, višestranačje shvaćeno kao strančarenje te time kao takvo opasno, kaos u medijima i samo deklarativno poštivanje manjina ("Po papiru imamo sva prava, a u praksi je to ni minimum!"). Nadolazeću opasnost, po Hrvatsku i Europu, predviđa u izbornom ponašanju, jačanju desnice i pojavi autokratskih (autoritarnih) vođa zbog kojih osjeća strah od "totalitarnih tendencija i čak novog rata na jugoistoku Europe". Osobne zamjerke upućuje na račun neostvarenosti određenih prava (poput prava na imovinu gdje se i osobno smatra izigranim), nerealiziranoga prava na odštetu za vikendicu, pada realne mirovine kroz desetljeća i povećanja troškova komunalnih usluga. Sve ga to navodi na nimalo optimističan zaključak:

"Kad ukupno zbrojim i oduzmem, bolje sam živio u SRH, ali zato što sam bio zdraviji i mlađi, još sam imao nade i ideale... Za mene je to bio veliki plus. Danas živim lošije, jednim dijelom zbog lošije materijalne osnove, ali i zato što je nastupila treća dob koju je u ovim okolnostima teže živjeti. Mi smo u dužničkom ropstvu, mi nemamo tržišnu ekonomiju i nismo konkurentni s drugim ekonomijama... Slabe republike nas prestižu,

Hrvatska stagnira. Ekonomski smo osiromašena država. Ja tu ne vidim zdravu ekonomiju i mogućnost da se izvučemo."

Od loše makroekonomske slike Nadu mnogo više zabrinjava to što danas "nema dvosmjerne komunikacije s građanima", odnosno što joj se čini da je nitko kao građanina ozbiljno ne doživljava.

"Sakrili su se iza tajnica koje samo dižu slušalice, a u bivšem sustavu si preko telefona mogao riješiti čak i neke manje probleme. Danas samo možeš pisati pisma na koja nikad ne dobiješ odgovor."

Među one koji ne pronalaze neka značajna odstupanja (izuzev "državne kontrole" misli i političkog djelovanja u doba komunizma) ubraja se i Julija koja u današnjoj Hrvatskoj ne vidi mnogo razlike u odnosu na onu socijalističku, već samo "nastavak jednogumlja s drugim predznakom, poticanje najmračnijih nacionalističkih zanosa, ksenofobiju i antisemitizam, golemu nezaustavljivu korupciju, promicanje povratka na ruralno i na herojsku mitološku narodnu prošlost". Slična je uvjerenja i Ingrid za koju se također malo toga promijenilo, ako ne i samo uznapredovalo u novim uvjetima.

"U SRH je bilo loše to što su se ljudi politički proganjali i zatvarali. Osamdesete godine su bile gospodarski dosta loše i bilo je puno nestašica i restrikcija. Nepotizam i zapošljavanje po stranačkoj liniji (ako niste bili član Partije teško ste mogli napredovati na poslu, ali i danas je to slučaj, samo to danas ovisi kojoj stranci pripadate. U Hrvatskoj su se sve te 'vrijednosti' samo nastavile njegovati. Uz to, moral ljudi je pao, postali su gramzivi i pohlepni (čini mi se više nego prije). Također smatram da su problemi nastali nakon kraja rata kada je u Hrvatsku došao veliki broj izbjeglica iz Bosne koje se nisu prilagodile načinu života u Hrvatskoj, nego su donijele neki svoj sustav vrijednosti koji je skroz iskrivljen."

5.3. BIRAČKO ISKUSTVO U SOCIJALISTIČKOJ I POSTSOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ

U nastavku razgovora nastojalo se otkriti pojedine aspekte izbornoga ponašanja u kontekstu različite društveno-političke okoline i usporedbe pripadajućih sustava i režima. Razgovor je vođen tako da je propitivan odnos kazivača prema biračkome pravu glasa, doživljaj biračkih sloboda, (samo)procjena glasačkih aktivnosti, građanskoga aktivizma te općega i osobnoga utjecaja na odlučivanje u zajednici, prisjećanje na izbore, prateće kampanje i kandidate te u konačnici doživljaj fenomena tranzicije na općoj i osobnoj razini. Odnos kazivača prema biračkome pravu glasa različit je i varira od izrazite važnosti do krajnje nevažnosti. Gjuro je na strani koja mu dodjeljuje znatnu važnost, a koja je istodobno, prema Ljubinu uvjerenju, izložena stalnim pokušajima derogiranja.

"Pravo glasa je ustavna kategorija i treba ga u principu konzumirati... ono je znak zrelosti zajednice i pojedinca. Kako god nevažan bio, ipak je na kraju bitan i tako treba poučavati građane. Politika ga danas želi prikazati nebitnim."

Julijino je slaganje s takvim razmišljanjem tek djelomično, odnosno smatra da se ta važnost očituje samo na lokalnoj razini, dok na onoj široj "gubi smisao kada količina novca uložena u predizborne kampanje izravno utječe na rezultate izbora". Na posve suprotnoj strani Ingrid i Nada svoje mišljenje o nevažnosti biračkoga prava izvode iz stava o svojevrsnim političkim igrama koje i njih kao aktere čini nevažnima. Ingrid je uvjerena da "stranke među sobom dogovaraju koja će i kada doći na vlast", dok se prema Nadi "veliki igrači međusobno dogovaraju o pravilima igre i stvaraju privid da se glasovanjem može nešto bitno promijeniti", stoga zaključuje da "u stvarnosti, ako nisi dio te igre, ne postojiš osim na biračkom popisu" u ulozi svedenog na građanski minimum.

"Kao građanin nemam nikakvog udjela, često puta odlučuje samo jedan čovjek i to se nije promijenilo. Osim možda da je lokalna samouprava prije bila djelotvornija i na usluzi građanima."

U svoj građanski udio u odlučivanju o zajednici ne vjeruje ni Julija koja smatra da svojim glasom "praktički ni malo" nije mogla i ne može utjecati. S druge strane, iako je dojmako je njegov utjecaj na neku odluku u zajednici izuzetno mali, Gjuro je uvjeren da ga samim time

što se i njegov glas broji, ne ostavlja potpuno bez značaja te u konačnici njegovu ulogu čini "sitnom, ali bitnom". No tu ulogu Ljubo promatra u nešto drugačijem kontekstu i to ne onom koji se ostvaruje na razini odlučivanja.

"Glasovi se zbrajaju, ali kako vjerujem u neposredne oblike odlučivanja (referendum), naš glas je samo utoliko utjecajan što utječe na odnos političkih snaga, ali ne i političkih odluka koje ostaju u domeni političke pseudoelite. Oni su, nažalost, odvojeni od volje naroda."

Iz ovakva poimanja vlastite građanske uloge i (ne)ostvarenog društveno-političkog utjecaja proizlazi i razlog Ljubina gotovo potpuna izbjegavanja sudjelovanja na referendumima, uključujući i onaj o hrvatskoj suverenosti i samostalnosti kojemu i danas zamjera "tendenciozna pitanja".

"Nije mi se svidjela cjelokupna situacija, bila je to euforična atmosfera... moj glas tu ništa nije mogao promijeniti, rezultat se se znao unaprijed. Bio sam suzdržan jer u sebi još nisam prelomio."

Ipak, posegnuo je za iznimkom u slučaju referenduma o pristupanju Hrvatske Europskoj uniji, no i u tom je slučaju izostalo povjerenje u snagu vlastita glasa.

"Nije se radilo o percepciji da glas može nešto promijeniti, već strah od izoliranosti. Glas za Europu i europsku zajednicu je bio glas za nadu da u toj zajednici naroda, prihvaćajući europske, posebno pravne stečevine, dolazimo do šanse za ekonomski prosperitet i određenu veću demokratizaciju društva."

Uspoređujući pravo glasa i biračkih sloboda u obje države, Julija navodi kako je u socijalističkoj Hrvatskoj "izlazak na izbore bio gotovo zapovijeden" te da je "trebalo nešto hrabrosti da se ne izađe" i ne sudjeluje u činu koji je "nezaobilazno bio farsa". Današnju Hrvatsku u tom pogledu smatra liberalnijom jer se na izbore može i ne mora izlaziti, no napominje kako se nema za koga glasovati jer "i stranke koje se čine 'najpoštenije' ili najliberalnije ili najgrađanskije imaju mnogo koruptivnih afera, kompromisnih igara i općenito se politički položaji na svim razinama koriste za osobno bogaćenje i za nepotizam, dakako, na trajnu štetu zajednice o kojoj većinom brinu tek na riječima". Odstupanja u

pristupu glasovanju u socijalističkoj i postsocijalističkoj Hrvatskoj Ljubo pronalazi u sličnoj zakonskoj regulativi, ali različitoj praksi "jer je u SRH glasanje smatrano ozbiljnom obvezom, dok se u današnjoj Hrvatskoj, posebno kod nestranačkih osoba, manje-više smatra slobodnim izborom". Tu "ozbiljnu obvezu" dodatno pojašnjava:

"Koliko se ja sjećam, sankcija za neizlaženje na izbore nije bilo, ali je postojalo određeno zaziranje od takvih osoba u smislu da neizlaženjem na izbore pokazuju antisocijalistički i nesocijalistički stav i praksu."

Neovisno o glasačkim pravima i izbornoj praksi u obje države, za Ingrid je ishod u konačnici podjednak jer je u vrijeme jednostranačja sve bilo unaprijed određeno i "nisi trebao ništa izabirati", dok se u višestranačju nema što birati "jer su sve stranke u pravilu iste i bitno im je jedino doći na vlast, a poslije što bude". Takav doživljaj naličja izbora i biračkih sloboda s njome dijeli i Nada:

"U SRH si samo mogao potvrdivati, nije bilo 'ovog hoću, onog neću', a ovdje tobože ima više kandidata, pa zaokružuješ kako hoćeš, ali rezultat je zapravo isti."

Prva asocijacija na sam spomen izbora za Juliju je "nemoć mislećih da se suprotstave u SRH državnoj odluci, a u RH odluci mase koju ne treba brkati s mislećom većinom u demokratskim sustavima". S druge strane, izbore u socijalističkoj Hrvatskoj Ljubo sažima u niz asocijacija kao što su obveznost izlaska na izbore, formalnost i jedoumlje gdje "biraš unutar jedne stranke", dok izbore u višestranačkoj Hrvatskoj doživljava kao izraz strančarenja, negativne selekcije i amerikanizacije gdje su "važni kandidati i osobne karakteristike, a ne program". O današnjim kandidatima s izbornih lista dijeli slično mišljenje kao i o onima iz vremena socijalizma jer se, uvjeren je, nisu dogodile značajnije promjene u odnosu na doba "klonova iz uvijek iste kuhinje Saveza komunista koji se nisu mogli predstaviti kao individue".

"U mjesnim zajednicama i organizacijama udruženog rada vrhuške su određivale kandidate koji su potvrđivani na kandidacijskim zborovima... Zbor mjesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada najčešće su candidature potvrđivale aklamacijom. Neki nisu ni došli, nisu se ni predstavljali ni suočavali – samo bi bili potvrđivani. Slično danas... Nema tu modernog pristupa prema biračima, iako ima

jumbo plakata i parola. Osim toga, danas imamo tragediju poslušničkih lista gdje svaka lista ovisi o predsjedniku stranke i najužem vodstvu."

Dani su izbora u socijalističkoj Hrvatskoj pojedinim kazivačima ostali u dobrom sjećanju te o njima više i radije govore nego o razdoblju nakon pada Berlinskoga zida kada su mogućnosti njihova izbora, barem formalno, postajale sve veće.

"Priprema izbora u socijalističkoj Hrvatskoj je bila mnogo intenzivnija jer se taj dan smatrao iznimno svečanim. Danas nema te svečanosti ni te spontanosti... sve je nekako hladno birokratski. Najmanje dva tjedna prije si bio obaviješten gdje je tvoje izborno mjesto i što se bira. Bila je jedna posebna živost oko samog organiziranja izbora. Na dan izbora glavnim ulicama grada odjekivala bi limena glazba Elektre i ZET-a, a sam grad bi bio oblijepljen plakatima s pozivom na izbore. Na televiziji i radiju brujale su reklame. U prostoru gdje su se održavali izbori bio je posebno srdačan doček glasača čiji je zadatak bio da zaokruže sve predložene kandidate... Danas ipak imam izbor. "

No zadovoljstvo ovakvom izbornom atmosferom za Nadu nije bila potpuno zbog ograničenja koje je doživjela kao diktat.

"Bila mi je neprihvatljiva ta nemogućnost slobodnog izražavanja, diktat glasanja za osobe koje su odredile političke strukture. Morao si zaokružiti sve osobe na listiću, a ne one koje si htio. Partiju se nije smjelo kritizirati ni u kom pogledu, lako je bilo završiti na Golom Otoku ili u Lepoglavi. Bila je stroga kontrola tko je izašao na glasanje, a tko nije i o tome se vodila evidencija. Ne znam kako su završili oni koji nisu izašli na glasanje, ali sjećam se te stroge kontrole."

Ipak, u socijalističkoj je Hrvatskoj češće izlazila na birališta i to "zbog predstavljanja i programa delegata koji su bili uvjerljiviji i pristupačniji radnim ljudima", ali dijelom i zbog prethodno spomenutih pritisaka i kontrole.

"Sjećam se skupova i predstavljanja kandidata i programa u organizaciji Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske. Bilo je organizacijski interesantnije sve to skupa i skupovi su bili posjećeniji nego danas jer se više vjerovalo i očekivalo da će s novim izborima biti bolje. Sticao si dojam da ti stvarno nešto odlučuješ. Danas

nemam taj dojam... fali mi taj neposredni kontakt s kandidatima koji su nekako zatvoreni i otuđeni. Nisu uopće pristupačni."

I Ljubo je poput Nade mnogo češće glasovao u bivšoj državi i to iz mnogo više praktičnih, nego političkih razlika.

"Kad ujutro dođeš na posao pitaju te jesi li glasao i kako je bilo. Ako nisi govorio o izborima, onda nisi bio na izborima, pa kako je to moguće?"

Danas na birališta izlazi tek povremeno, ovisno o raspoloženju i kandidatima jer se ne smatra "slijepim ni poslušnim glasačem".

Od punoljetnosti do polovice svojih tridesetih Julija je na birališta izašla nekoliko puta i uvjerena je da su birači to "navodno narodno oduševljenje lansirano s pozicije vlasti", za razliku od nje, uglavnom "*odrađivali* bez mnogo razmišljanja, pa i bez mnogo traume".

"Sjećam se dosta ranog slučaja kada je dežurni rekao: 'Ovdje zaokružite ovo, a ondje ono', te mojih prvih izbora s 18 godina kada je dežurni cinično komentirao moj dolazak tek oko 18 sati te tog posljednjeg referenduma za bolnicu – za mene je sve to bilo dosta traumatično, ali za većinu ljudi, vjerujem, ne toliko; u meni je trajao sukob djeteta iz politički podobne obitelji i osobe koja počinje misliti svojom glavom."

Na izbore u višestranačkoj Hrvatskoj, odnosno na "narodno oduševljenje potaknuto društveno-političkim prilikama u kojima masa živi, školuje se, stvara stavove", Julija se ne odaziva još od 2001. godine te je tako, u odnosu na razdoblje do sloma komunizma, gotovo posve zapustila svoje glasačke aktivnosti jer "zrelost i nakupljanje ogorčenosti čine svoje". Za iznimkom je posegnula samo u slučaju referenduma o ustavnoj definiciji braka jer su ga "inicirali desničari (i Crkva) za uskratu prava spolnim manjinama". Kod Ingrid je izlazak na izbore postao učestaliji nakon raspada Jugoslavije, a takvo povećanje glasačkih aktivnosti tumači promjenom sustava. No to povećanje ostaje u okvirima povremenosti, odnosno samo onda kada smatra da svojim glasom nešto može promijeniti i ograničeno je osjećajem da su "građani ovdje čisto pro forme" s obzirom na to da "ljudi na vlasti odlučuju onako kako njima odgovara, a ne kako građani žele".

Utjecaja na glasovanje unutar ili izvan obiteljskoga kruga uglavnom nije bilo ili je bio zanemariv. Julija potvrđuje određeni obiteljski utjecaj koji je, doduše, bio prisutan samo

tijekom najranije mladosti i to "u smislu manjeg pritiska da na izbore uopće izađem". S druge strane, utjecaj medija primjećuje samo kroz tehnološki napredak koji je stvorio "mogućnosti za dublji uvid u negativnu osobnost kandidata", no uvjerena je da sveukupno gledano nema nekog posebnog pritiska, stoga o takvim situacijama ne razmišlja, već ih redom ignorira. Ni na Nadu tijekom izbornoga razdoblja nitko nikada nije vršio pritisak, a odnose u obitelji u kontekstu izbornoga ponašanja ne tumači kroz formu utjecaja, već dogovora i analize.

"Prije smo se u obitelji dogovarali samo o tome da obavezno izađemo na izbore. Tada smo u kolonama išli na izbore. Ulice su bile pune ljudi. Danas nemamo taj osjećaj dužnosti, pa prije izbora analiziramo kandidate kao osobe za koje ćemo glasati ili ne i isplati li se uopće izaći na izbore."

U odnosu na socijalističko razdoblje, ulogu i utjecaj medija promatra u negativnijem kontekstu što u konačnici djeluje na neke aspekte njezina izbornog ponašanja.

"Tada je bio utjecaj u smislu da izađeš na izbore, a sada nije obaveznost već nametanje pojedinih kandidata. Danas su mediji u funkciji pojedinih kandidata. Prije je bio pozitivniji utjecaj medija nego sada kada samo favoriziraju. Osjećam da to utječe na mene tako da gubim volju da uopće izađem na izbore i mislim da je to jedan od faktora koji odbija i druge ljude."

Osim što "nikad nitko u obitelji nije utjecao na druge članove", Ingrid ne pamti ni pokušaje nekog oblika političkog, stranačkog ili medijskog pritiska na nju kao birača te tvrdi da mediji nemaju, niti su imali ikakva utjecaja na njezino mišljenje o kandidatima. Istog je doživljaja i Gjuro koji potvrđuje izostanak obiteljskoga utjecaja, ali primjećuje sve izraženiji, odnosno snažniji utjecaj medija čiju ekspanziju Ljubo pripisuje povoljnim uvjetima tehnološkog uzleta:

"Mediji nisu imali neki veliki utjecaj osim poticanja da ljudi izađu na izbore, ali nije bilo nikakvog većeg spektakla... nije bilo interneta ni razgranatog sustava tipa Facebooka. Mediji su bili u jednoj... manje-više skoro u poluaktivnoj poziciji. Uvođenjem višestranačja radikalno se mijenja uloga medija, posebno u predizbornoj kampanji."

Kao presudan medij označava televiziju koja može utjecati na konačan ishod izbora, posebno kroz svoju medijatorsku ulogu u debatama, odnosno sučeljavanjima kandidata, međutim, uvjeren je da mediji na njega ipak ne utječu jer je on sam "tu više kao onaj koji svojim tekstovima utječe na javnost" i stoga što se uvijek osobno opirao i "bio drzak", kako u doba socijalizma kada je postojao određeni politički pritisak, tako i u današnjoj Hrvatskoj kada je taj pritisak "zamijenjen *neformalnim razgovorima*".

U svom izbornom ponašanju kazivači nisu skloni iskazivati nezadovoljstvo, pa rijetko posežu za metodama kao što je poništavanje listića. Ingrid priznaje da je na prethodnim lokalnim izborima svoje nezadovoljstvo iskazala križanjem listića, dok Ljubo pojašnjava i razlog zašto je jedanput "nešto dopisao i prekrižio":

"Bilo je to kad su se prvi put birali europski parlamentarci jer me zasmetalo što se euroskeptici nalaze na listi."

Ostali u takvu činu ne vide smisla ni koristi pa nikada za njime nisu ni posezali: Nada iz razloga što je uvijek "ozbiljno shvaćala svoju glasačku ulogu" te zbog uvjerenja da glasuje za pravu stvar i "bira najbolje", dok Julijino protivljenje "intervencijama" na i oko glasačkih listića proizlazi iz stava da "treba ispuniti javno, a ne skrivajući se iza glasačkog panoa".

U smislu širem od precrtavanja glasačkih listića, gotovo svi kazivači primjećuju slabljenje građanskoga (su)djelovanja u odnosu na doba socijalizma. Gjuro taj manjak aktivnosti tumači time što je "mišljenje sada dopušteno, pa se ljudi *ispušu*", dok Ljubo veću pasivnost građana pronalazi u "razočaranju koje su doživjeli nakon 1991. godine" zbog čega su "digli ruke od politike jer smatraju da su prevareni, izigrani i svedeni na poziciju glasačke mašine i mašinerije, a da za njih pseudoelita ne mari". Uzroke pasiviziranja građanstva, posebno intelektualne elite, Ingrid tumači gubitkom cilja u okviru borbe za "bolji položaj Hrvatske unutar Jugoslavije" zbog čega danas izostaju reakcije čak i u uvjetima kada "država grca u problemima", dok se Nada zadržava na razini pojedinca i njegovih individualnih potreba i očekivanja:

"Da, građani u SRH bili su aktivniji nego danas jer je bio prisutniji taj jedan natjecateljski duh i jer si svojom aktivnošću ipak dolazio do izražaja i poboljšao svoj status u društvu. Danas si blokiran na svakom koraku u društvu koje je maksimalno birokratizirano, a prisutna je i velika razočaranost zbog neispunjenih obećanja

političkih elita. Od izbora do izbora ništa se ne mijenja u pogledu životnog standarda. Mislim da je to ljude iscrpilo i obeshrabilo."

Izdvajajući se mišljenjem od ostalih, Julija je uvjeren da nije došlo do ikakve, a kamoli značajnije promjene u ponašanju građana koji su bili i ostali građanski inertni. Uzrok pronalazi u tome što je "život na ovim prostorima tako težak da čovjek pokazuje mnogo više svoje biološke, nego društvene naravi", ali i nepostojanju "tradicije beskompromisnog pobunjenog intelektualca" koji bi bio sposoban "ponijeti teret predvođenja bilo koje građanske pobune".

Na kraju se razgovora od kazivača nastojalo doznati doživljavaju li današnju Hrvatsku još uvijek tranzicijskom zemljom i smatraju li da se, s obzirom na niz (u nekim segmentima korjenitih) društvenih i političkih promjena u proteklih dvadeset i više godina, i sami osobno nalaze u tranzicijskome položaju. Julija tranziciju tumači kao "mijenjanje, prelaženje (iz nekog stanja u neko drugo)" koje bi u političkom i društvenom kontekstu "vjerojatno trebala biti promjena na bolje" te iskazuje nadu da se Hrvatska još uvijek nalazi u nekom obliku transformacije jer će u suprotnom "stvari kretati u istom tragičnom krugu". Osobno se ne vidi u tranziciji jer za to, s obzirom na aktualne životne uvjete, jednostavno ne osjeća potrebu.

"Ja imam punu 61 godinu, stjecajem okolnosti imam natprosječno riješenu osnovnu egzistenciju (ako u statistiku ubrajamo samo 'normalne' građane, a ne one koji krađu i koji time jako 'povisuju ljestvicu'). Imam životne ciljeve i bavim se stvaranjem korisnih tekstova, sada se osjećam sigurnije u životnim stavovima nego ikad – nemam potrebu – tranzitirati."

Ni Ingrid ne smatra da se osobno nalazi u tranziciji budući da ne bilježi neke drastične životne promjene, a i "politički [je] i ekonomski stajala slično danas kao i u SRH", no prosuđujući širi kontekst uvjerena je da tranzicija (kojoj dodjeljuje afirmativno značenje i koju doživljava kao svojevrsno doba "drastične promjene" koje prelazi iz "nečeg lošeg u nešto dobro"), traje i dalje te da će "tako biti još neko duže vrijeme", dok bi prema Gjuri, koji tranziciju neutralno tumači kao promjenu i koji se osobno vidi u tranziciji, to prijelazno razdoblje trebalo ostati trajnim. Ljubin se doživljava osobne tranzicije s "osobnim pesimističnim razmišljanjima" i tranzicije društva razlikuje u poimanju da današnje stanje hrvatskoga društva zapravo i nadilazi taj fenomen prijelaza.

"Mi ne da smo u tranziciji, mi smo kao društvo i država nakon dvadeset i četiri godine došli u fazu rasapa države i društva. Tko će i kako vratiti Hrvatskoj dostojanstvo i kvalitetu života – otvoreno je pitanje i tu se jako pribojavam rješenja koje nude politički mađioničari, a ne odgovorni i ozbiljni ljudi."

Za Nadu tranzicija označava "prijelaz u bolje društvo, istinsku demokraciju" koja se u Hrvatskoj nije dogodila, dok se sam fenomen prijelaza nalazi "tek na početku tranzitnog procesa jer uopće nisu definirani kriteriji ni ikakva strategija razvoja" zbog čega je cijelo društvo "ni na nebu, ni na zemlji; starog nema, a novo nije definirano". Svoj status osobe u tranziciji tumači svakodnevnom potrebom prilagodbe novim i zahtjevnijim izazovima u svim područjima života "koji se ne poboljšava, nego nazaduje" te zaključuje:

"Gotovo svakodnevno se mijenjaju zakoni koje često ne razumiju ni oni koji ih donose i to je preveliki pritisak na mene. Očekivala sam sve te promjene, i raspad države, i demokratizaciju društva, bila sam spremna za njih, ali ne i za ono u što su ih pretvorile političke elite – u društvo koje prihvaća samo poslušne i podobne."

6. RASPRAVA

Biračka i općenito životna (tranzicijska) iskustva kazivača očekivano su različita, potpomognuta drugačijim asocijacijama i dubinom prisjećanja¹³⁰ (posebno na razdoblje i događaje koji su se odigrali prije dvadeset i više godina), što ih u konačnici razdvaja na liniji (samo)procjene tranzicijskoga statusa. Međutim, to razdvajanje na pojedinim dionicama nailazi na prepreke zbog tendencije kazivača da širu (društvenu) sliku pretpostave osobnom doživljaju i kada ta osobna razina nije sadržajno očekivana ili relevantna. Ipak, u konačnici, izlaganjem kazivača kontinuiranoj komparaciji osobnih iskustava, odluka i samoprocjena oblikovanih u različitim uvjetima, sustavima i režimima, moguće je dopuniti kontekst pojedinih pojava u široj zajednici i uputiti na određena, katkada i previđena mjesta u onome dijelu tranzicijskoga prostora u kojemu prevladava pojedinac.

Najviše je doživljaja podijeljeno na temu (iskustva) svakodnevna života te pri usporedbi (kvalitete) življenja u današnjoj Hrvatskoj i njezinoj političkoj prethodnici potonja kod većine kazivača zauzima blagu prednost i to primarno zbog dominantna dojma veće egzistencijalne sigurnosti i zaštite radništva unatoč otvorenu priznanju ili prigovorima postojanju (političke) podobnosti koja nije ostala socijalističkim ekskluzivitetom. S druge strane, osobne zamjerke postsocijalističkoj Hrvatskoj kazivači upućuju na račun naslijeđene uskrate određenih građanskih prava (gdje svoje mjesto zauzima i problem zaštite prava manjina koji je kao takav prepoznat samo među pripadnicima istih), slabljenje povjerenja (naglašeni osjećaj opće nesigurnosti koji pristaje uz uvjerenje kako "općenito u postkomunističkoj tranziciji nisu sazreli čvrsti legislativni i strukturalni mehanizmi zaštite demokratskih principa"¹³¹) i gubitak dvosmjernosti u komunikaciji, dok znatnije političke i medijske slobode te veću slobodu izbora (ograničenog nepovoljnom ekonomskom situacijom i krizom liderstva) u širem kontekstu kvare manjkavosti demokratizacije, nepovoljne promjene u kvaliteti života (što pojedini kazivači ne dovode u izravnu vezu s raspadom jugoslavenske države) i ostale pojave definirane krizom političkog, institucionalnog i građanskog subjektiviteta, koju se proziva da ometa razvoj pa čak i prijeti nekim oblikom povratka na staro – u razdoblje prije sloma socijalističke države. Sam taj slom, usprkos razilaženju oko ocjene stanja ljudskih prava i sloboda te gubitku prednosti (među kojima se kazivački ističu životni standard i općenito perspektivnost života, dostupnost obrazovanja te osjećaj društvene kohezivnosti i napretka) koje su obilježile život u samoupravnom društvu,

¹³⁰ Može se primijetiti da su najstariji kazivači, posebno oni koji su bili politički aktivni u nekom periodu života, detaljniji u svojim iskazima.

¹³¹ Bulat 1995:286

uglavnom je proživljen bez stanja veće iznenađenosti ili razočarenja budući da je u osvit osamostaljenja (čija su velika očekivanja dijelom okončana u "svojevrsnom, naknadnom otrježnjavanju i sazrijevanju tranzicilogije"¹³²) amortiziran znatnom dozom euforije.

Kao što je već ranije spomenuto, biračko se pravo i njegova bitnost različito doživljava među kazivačima te ona varira ovisno o percepciji vlastita značaja u procesima odlučivanja. Što se manje doživljavaju stvarnim akterima i što te procese više tumače kao neki oblik igrokaza u kojemu malo toga nije poznato unaprijed, to se bitnost sve više marginalizira. Taj se okus teatralizacije pojačava pri iskušavanju snage vlastita građanskog glasa na odluke u široj zajednici, pa u konačnici ostaje usamljen dojam uvjerenosti o biračkome značaju. Na dojam se građanske beznačajnosti (ili bespomoćnosti) i uvjerenje da je "ta uloga birača dosta skromna i ograničena na neposredno sudjelovanje svakih nekoliko godina u izboru ponuđene alternative, na čije određenje može djelovati samo posredno, na način da im izrazi nepovjerenje prilikom slijedećih izbora"¹³³, zasigurno utjecalo i zakonskom regulativom budući da "na planu jednakosti biračkog prava nije postignut veći napredak zbog zadržavanja nejednake težine pojedinačnoga glasa"¹³⁴. Kazivači uglavnom ne primjećuju značajne razlike i promjene u izbornoj praksi među dvama društveno-političkim poretcima, a najviše se prigovora upućuje na kandidate i političke stranke koji doprinose toj sličnosti jer kao da "sve više vode izbornu kampanju po modelu političke predstave i visokoprofesionalizirane režije"¹³⁵ dok sami "politički programi imaju malu ulogu"¹³⁶ te biračima, ali ovoga puta pod "krinkom višestranačja"¹³⁷ i prividom slobode izbora, dijelom dokidaju taj izbor. Izbor u doba jednostranačja za kazivače je uglavnom doživljen kao čin potvrđivanja (premda valja pripomenuti da te "liste za potvrđivanje" nisu bile isključive s obzirom na postojanje kandidacijskih lista koje bi "sadržavale točno onoliko imena koliko se i biralo, a negdje je bilo predloženo više kandidata"¹³⁸) praćen svojevrsnim nadzorom (ili barem osjećajem nadgledanja¹³⁹) nad njima kao biračkim tijelom dajući im "konformističko"¹⁴⁰ obilježje prema kojemu je izlazak na birališta značajnim dijelom posljedica "percepcije pritiska i izvršavanja građanske dužnosti"¹⁴¹. Nestankom izbornoga nadzora i diktata, ali i kampanja

¹³² Vrcan 1995:7

¹³³ Šiber 1986:62

¹³⁴ Pokrovac 1995:125

¹³⁵ Milardović 2006:229

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Kako je to već ustvrdio kazivač Ljubo.

¹³⁸ Šiber 1986:96

¹³⁹ Što se čini izglednijim s obzirom na to da kazivači nisu mogli precizirati kako se provodio taj nadzor i kakvim je posljedicama bio ili mogao biti okončan.

¹⁴⁰ Šiber 1986:87

¹⁴¹ Ibid.

"mobilizirajućeg tipa"¹⁴² čija je svrha bila "propagandno pripremiti građane za davanje formalne legitimacije vladajućoj partiji"¹⁴³ (inauguracijom višestranačja ta je svrha preinačena, ali je dijelom ipak ostala podložna društveno-političkome momentu u kojemu vojni pohodi¹⁴⁴ nisu bili samo u funkciji etimologije), počinje se gubiti interes većine kazivača za izlazak na birališta¹⁴⁵ koji se najvećim dijelom može "tumačiti pomoću nedovoljne raznolikosti ponude političkih alternativa"¹⁴⁶. To sve češće zaobilaženje glasačkih kutija oslanjaju i na širi društveni kontekst u kojemu zapažaju iste simptome sve izraženije pasiviziranosti u uvjetima kada "građanin, birač"¹⁴⁷ biva izložen "određenim modalitetima, normativno oblikovanih interesa"¹⁴⁸, a zapravo je "otuđen od programa, strukture kandidata i strategije izborne borbe"¹⁴⁹ te u konačnici i od zajamčena prava da uloži svoj glas koji je "donekle, vrlo sličan novcu"¹⁵⁰. No neovisno o tome koliko ulagali, odnosno birali, uz svoje biračko iskustvo ne vežu pojavnosti nekog posebnog, obiteljskog, političkog ili medijskog, pritiska i utjecaja na glasovanje. Međutim, taj se utjecaj (posebno medijski) počinje doživljavati važnim, pa čak i presudnim, kada su u pitanju (anonimni) drugi. Tada za kazivače mediji djeluju kao "četvrta vlast izvan kontrole"¹⁵¹ koja ih čini "režiserima izbornog spektakla po pravilima 'inscenacije medijske pozornice'"¹⁵², čime se "tjera publiku u stanje izgubljenosti i nemogućnost razlikovanja virtualne i stvarne politike"¹⁵³, pa opažaj o medijima koji mogu krojiti izborne rezultate i uručivati lente, na momente se i između redaka više ne čini tako nadrealnim.

Većina kazivača hrvatsko društvo još uvijek promatra kroz prizmu prijelazna razdoblja i premda tom fenomenu tranzicije mahom pripisuju afirmativno značenje (unatoč osobnu

¹⁴² Lalić 1995:207

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ovdje se uspostavlja distinkcija u odnosu na etimološko značenje izraza kampanja (franc. *campagne*) iz kojega proizlazi da se odnosi na vojnu operaciju "koja se vodi na određenome području u određeno vrijeme" (Lalić 1995:209)

¹⁴⁵ Ali i ne samo na birališta jer uključenost u neki oblik političkoga aktivizma danas je gotovo minimalna, kako kod onih koji su i formalno pripadali određenim političkim grupama, tako i među onima koji su se po tom pitanju držali postrance.

¹⁴⁶ Polšek 1997:158

¹⁴⁷ Šiber 1986:62

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ McLean 1997:57. U nastavku McLean pojašnjava: "U oba primjera možemo pretpostaviti da ih građani upotrebljavaju kako bi maksimalno povećali svoje zadovoljstvo." (McLean 1997:57). No uz povećanje zadovoljstva oni zajedno dijele rizik i razočaranje s obzirom na gubitak koji u slučaju glasa nije toliko potencijalan koliko izgledan jer je "suđeno da vlada donosi razočaranje" (McLean 1997:65) budući da "većina nikada neće u javnoj areni dobiti upravo ono što želi" (Ibid.).

¹⁵¹ Milardović 2006:230

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Ibid.

nezadovoljstvu što se očito "ipak prihvatio tranzicijski ili evolucijski model zamjene elita"¹⁵⁴) oslobođeno političkih i ideoloških konotacija i diskursa (u kojemu je pripadne nazive teško ili gotovo nemoguće pronaći, odnosno čuti¹⁵⁵) i obilježeno uzlaznom putanjom progresa, uglavnom se ne pronalaze u njegovu kontekstu, već nastoje izolirano vrednovati put i karakter osobnih promjena, (dez)integriteta i (dis)kontinuiteta, stoga u manjini ostaje uvjerenje da su slomom sustava, u kojemu su početno oblikovali svoje građansko i biračko iskustvo, i oni sami, kao akteri, dovedeni u tranzicijski položaj.

¹⁵⁴ Ibid., str. 190.

¹⁵⁵ U najvećem su dijelu razgovora izbjegavani nazivi/termini koji su politički ili ideološki obilježeni (ili su ih kazivači takvima smatrali), a potisnuta je i sama tema rata (premda je upravo rat razlikovno obilježje hrvatskoga oblika tranzicije).

7. ZAKLJUČAK

Kao što je već ranije spomenuto, preobražaj je pojedina društva iz nedemokratskoga u demokratsko složen, spor i nepredvidiv proces u kojemu se Hrvatska, dijeleći "kontekst nedostatne razvijenosti političke kulture i demokratskih tradicija koji se može odnositi na sve postkomunističke države"¹⁵⁶, izdvojila iskustvom rata¹⁵⁷ koji je jednostrano (i, doduše, privremeno) "prekinuo tranziciju i onemogućio razvoj demokracije"¹⁵⁸. Konstruirajući specifično okružje (koje nije bilo obilježeno samo zastojem demokratskih procesa) za netom *opozvan* "narod samoupravljača [koji] vlada samim sobom"¹⁵⁹, oblikovalo se naizgled¹⁶⁰ specifično ponašanje koje je ovim radom primarno propitivano kroz prizmu izbornoga ponašanja povodeći se za uvjerenjem da izgledno "ne postoji ni jedno područje ljudske aktivnosti i odlučivanja s tako dalekosežnim značenjem koje se događa u istome danu"¹⁶¹. Taj, ali i ostali dani te aktivnosti i odluke izvedeni iz njih, otkrivaju podudarnost doživljaja (prisutnog kod većine sugovornika) prema kojemu je pojedinac "sveden na funkcije birača, glasača, koji se opredjeljuje i glasa za program političke partije ili više političkih partija, prenoseći svoja suverena prava na svoje predstavnike, čime se vlast od njega otuđuje i koncentrira u vrhove političke partije ili političkih partija"¹⁶², no taj odnos otuđenja (neovisno o tekucem društveno-političkom poretku), čini se, nije jednostran i ujedno razotkriva raskorake na putu tranzicije, ali i one druge jednako neparalelne etape koje se, u okviru biračkoga prava i izbornoga ponašanja, još češće fiksira statistikom.

¹⁵⁶ Bulat, Štrelov 1995:297

¹⁵⁷ Međutim, to nije bio samo slučaj s Hrvatskom i pojedinim bivšim jugoslavenskim, već i sovjetskim republikama (usp. Milardović 2006:192).

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Jantol 1986:117

¹⁶⁰ Dijelom zasigurno naizgled i to zbog preuzimanja ponašanja kao što je, primjerice, veoma slična (niska) razina motiviranosti izlaska na birališta.

¹⁶¹ Šiber 2003:89

¹⁶² Tomac 1986:25

8. POPIS KAZIVAČA

1. **Ingrid Biškup**, rođena 1963. godine u Zagrebu, ekonomistica; živi i radi u Zagrebu
2. **Predrag Gjuro Kladarić**, rođen 1957. godine u Slavonskom Brodu; živi i radi u Zagrebu
3. **Julija Koš**, rođena 1953. godine u Splitu, magistrica znanosti; umirovljenica, živi u Zagrebu
4. **Nada Špiljar**, rođena 1942. godine u Zagorskim Selima; umirovljenica, živi u Zagrebu
5. **Ljubo Ruben Weiss**, rođen 1949. godine u Lukaču (Virovitica), diplomirani politolog i novinar sa specijalizacijom iz judaizma (Beč); umirovljenik, živi u Virovitici

9. LITERATURA

1. Arhiva izbora // Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske. URL: <http://www.izbori.hr/arhiva/arhiva.html> (8. 3. 2015.)
2. **Bulat, Nenad; Štrelov, Damir**. 1995. "Dimenzije političkog prostora i izborni učinci", U: *Pohod na glasače: izbori u Hrvatskoj 1990. – 1993.*, 295-315.
3. **Dunatov, Šime**. 2010. "Zadatci višestranačja u Hrvatskoj 1989. godine". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 52, 381-397.
4. **Grdešić, Ivan**. 1986. "Sadržaj rada i procesi odlučivanja u općinskim skupštinama", U: *Delegatski sistem: 1974-1984*. Zagreb: Informator, 137-170.
5. Izbori // Hrvatska enciklopedija. URL: <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28273> (2. 3. 2015.).
6. **Jantol, Tomislav**. 1986. "Udruženi rad i delegatski sistem", U: *Delegatski sistem: 1974-1984*. Zagreb: Informator, 107-136.
7. **Lalić, Dražen**. 1995. "Pohod na glasače. Analiza sadržaja poruka predizbornih kampanja stranaka", U: *Pohod na glasače: izbori u Hrvatskoj 1990. – 1993.*, 203-280.
8. **Maldini, Pero**. 2006. "Obnovljena religioznost i demokratizacija hrvatskog društva". *Društvena istraživanja* 15/6:1105-1025
9. **McLean, Iain**. 1997. *Uvod u javni izbor*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

10. **Milardović, Anđelko.** 2006. *Političke stranke u doba tranzicije i globalizacije.* Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
11. **Polšek, Darko.** 1997. Rađanje nacije : kronika jednoga skeptika u razdoblju tranzicije 1994. – 1995. Zagreb : Hrvatski radio
12. **Pokrovac, Zoran.** 1995. "Hrvatsko izborno zakonodavstvo za parlamentarne i predsjedničke izbore od 17. 12. 1990. do 30. 9. 1993", U: *Pohod na glasače: izbori u Hrvatskoj 1990. – 1993.*, 17-130.
13. **Šiber, Ivan.** 1986. "Delegatski sistem - dostignuća i otvoreni problemi", U: *Delegatski sistem: 1974-1984.* Zagreb: Informator, 247-260.
14. **Šiber, Ivan.** 1986. "Izbori u delegatskom sustavu", U: *Delegatski sistem: 1974-1984.* Zagreb: Informator, 61-105.
15. **Šiber, Ivan.** 1986. "Metodološki pristupi istraživanju delegatskog sustava", U: *Delegatski sistem: 1974-1984.* Zagreb: Informator, str. 47-59.
16. **Šiber, Ivan.** 2003. "Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača". *Politička misao* 40/2:88-103.
17. **Tomac, Zdravko.** 1986. "Delegatski sistem u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja (razvoj, teorijski i normativni model i pravci daljnjeg razvoja)", U: *Delegatski sistem: 1974-1984.* Zagreb: Informator, 1-35.
18. **Tomac, Zdravko.** 1986. "Delegatski sistem u mjesnoj zajednici (normativni model, problemi ostvarivanja i prijedlozi promjena)" U: *Delegatski sistem: 1974-1984.* Zagreb: Informator, 189-219.
19. **Ustav Republike Hrvatske** // Ustavni sud Republike Hrvatske. URL: <http://www.usud.hr/uploads/Redakcijski%20prociscen%20tekst%20Ustava%20Republike%20Hrvatske,%20Ustavni%20sud%20Republike%20Hrvatske,%2015.%20Osijecnja%202014.pdf> (9. 3. 2015.).
20. **Ustav Republike Hrvatske (NN 56/90)** // Narodne novine. URL: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html (9. 3. 2015.).
21. **Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.** 1980. Zagreb: Narodne novine.
22. **Vrcan, Srđan.** 1995. "Uvodna razmatranja", U: *Pohod na glasače: izbori u Hrvatskoj 1990. – 1993.*, 7-16.
23. **Vrcan, Srđan.** 1995. "Izbori 1990. - 1993. između demokratizacije i tehnologije vladanja" U: *Pohod na glasače: izbori u Hrvatskoj 1990. – 1993.*, 139-202.

10. SAŽETAK

Temom se ovoga rada, kroz prizmu biračkoga i svakodnevna iskustva života oblikovanog u različitim uvjetima, sustavima i režimima, propituje osobna dimenzija transformacije u odnosu na specifične (ratom obilježene i dijelom zaustavljene) tranzicijske procese (post)socijalističke Hrvatske.

Tehnike istraživanja i teorijski pristup, koji su pritom korišteni, detaljno su pojašnjeni u poglavlju *Metodološki pristup istraživanju*, dok je sam fenomen tranzicije, u odnosu na pripadajući etimološki, politički i povijesni okvir, teorijski razrađen u poglavlju *O tranziciji*. Na isti je način pristupljeno i u poglavlju *Biračko pravo* koje predstavlja svojevrsni kratki pregled političkih (zakonskih) prava, odredbi i ustrojstva, ali samo do one razine koja je potrebna za razumijevanje već spomenutih uvjeta, sustava i režima u kojima su oblikovana specifična tranzicijska iskustva. Ta su iskustva dostupna u poglavlju *Radni ljudi i građani: iskustva* koje je dodatno razlomljeno na tri potpoglavlja. U prvom se potpoglavlju pod nazivom *Radni ljudi i građani* detaljno predstavlja sudionike intervjua pri čemu se stavlja naglasak na stanje njihova političkoga iskustva i biračke aktivnosti. U potpoglavlju *Iskustvo života u socijalističkoj i postsocijalističkoj Hrvatskoj* kazivači uglavnom uspoređuju način i kvalitetu života u objema državama (češće izbjegavajući širu perspektivu), dok se u posljednjem potpoglavlju *Biračko iskustvo u socijalističkoj i postsocijalističkoj Hrvatskoj* epicentar percepcije prenosi na pojedine aspekte izbornoga ponašanja. Poglavlje *Rasprava* donosi interpretaciju iskaza obuhvaćenih prethodnim poglavljem, dok se u *Zaključku* ponovno propituje stanje biračke apstinencije i otuđenja od vlastita (zakonom zajamčena) prava, ali i pomalo nedovoljne pozornosti unutar same antropološke struke.

Ključne riječi: tranzicija, biračko pravo, biračko iskustvo, izborna ponašanja, socijalizam, delegatski sustav, višestranačje, demokracija, Hrvatska, SFRJ